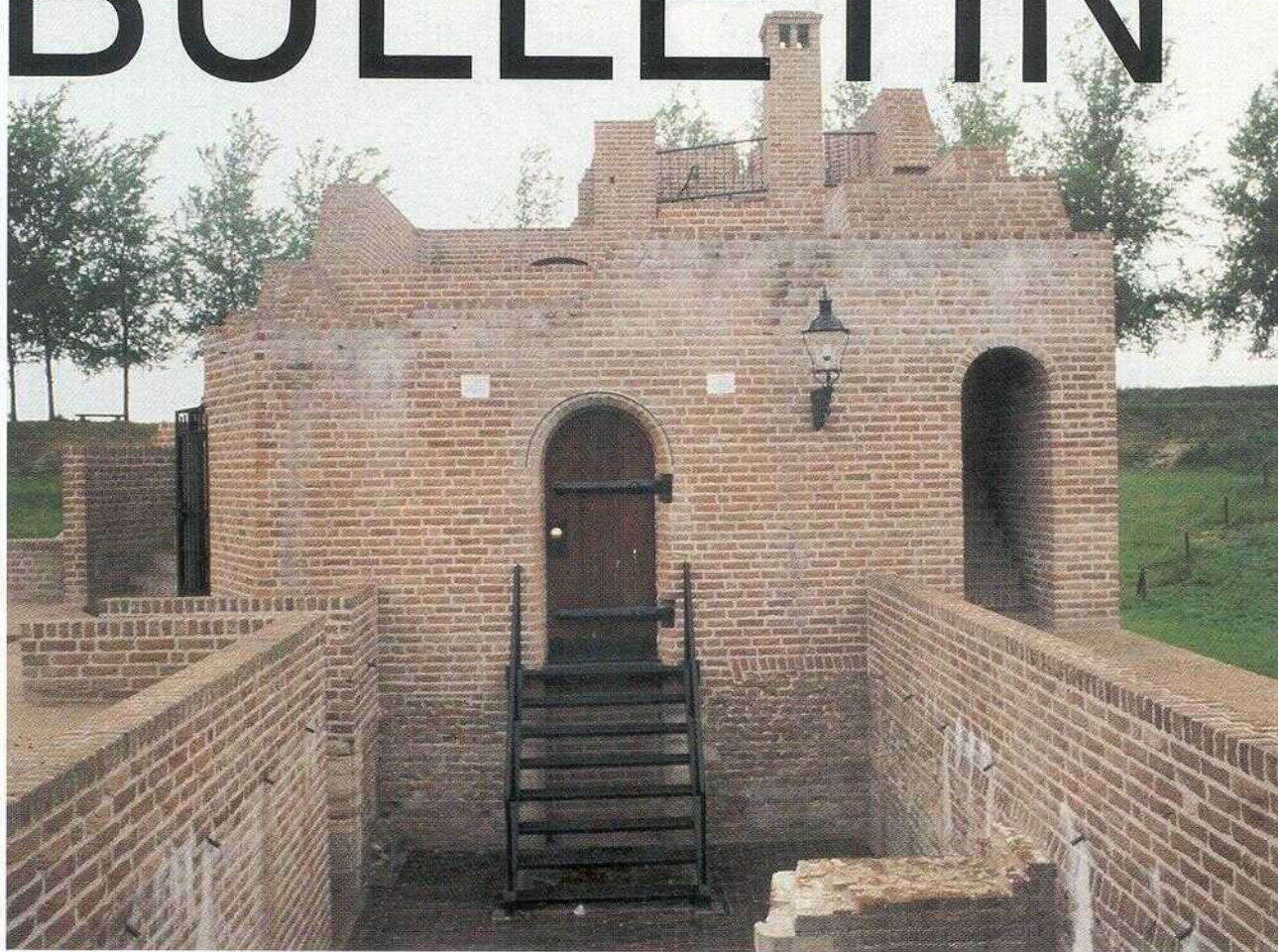

KNOB

BULLETIN

Tweemaandelijks tijdschrift van de KNOB voor architectuurgeschiedenis, monumentenzorg, archeologie, musea, archieven en cultuurbeleid

JAARGANG 87 NUMMER 4, 1988

KONINKLIJKE NEDERLANDSE OUDHEIDKUNDIGE BOND
DE WALBURG PERS

KONINKLIJKE NEDERLANDSE OUDHEIDKUNDIGE BOND

Opgericht 17 januari 1899
Beschermvrouwe H.K.H. Prinses Juliana

Bestuur

mr. C. H. Goekoop, voorzitter
drs. U. F. Hylkema, vice-voorzitter
H. J. Jurriëns, secretaris,
mr. G. A. A. Conyn, penningmeester,
drs. Ch. Dumas, drs. T. A. S. M. Panhuy-
sen, drs. M. A. Prins-Schimmel, drs. J. F.
van Regteren Altena, drs. W. F. Renaud,
ir. N. C. G. M. van de Rijt, drs. M. L. Stok-
roos, prof. dr. ir. F. W. van Voorden.

Bulletin KNOB

Bulletin van de Koninklijke Nederlandse
Oudheidkundige Bond, tevens orgaan
van de Rijksdienst voor de Monumenten-
zorg en van de Rijksdienst voor het Oud-
heidkundig Bodemonderzoek.

Redactie

ir. A. H. van Drunen, drs. Ch. Dumas
(voorzitter redactie), drs. Th. M. Elsing
(technisch eindredacteur), drs. M. E. de
Haas, mr. J. Korf, drs. A. J. C. van Leeu-
wen, drs. J. R. Magendans, ir. E. J. Nussel-
der, prof. dr. J. G. N. Renaud, drs. C. Rog-
ge, drs. A. G. Schulte (vanwege de Rijks-
dienst voor de Monumentenzorg), drs. H.
Stoepker, dr. H. A. Tummers (eindredac-
teur), drs. C. C. S. Wilmer, H. J. Zantkuyl.

Bureau KNOB

Huis de Pinto, St. Antoniebreestraat 69,
1011 HB Amsterdam, tel. 020-277706.
Telefonisch bereikbaar op maandag en
woensdag.
Het lidmaatschapjaar loopt van januari tot
en met december. Jaarlijkse contributie
(Bulletin inbegrepen):
– lid KNOB f 65, –;
– instelling, vereniging enz. f 100, –;
– jeugdlid tot 27 jaar f 40, –
De leden ontvangen in het begin van het
jaar een acceptgirokaart. Postgiro 140380
ten name van de KNOB te Amsterdam.

Losse nummers en banden

– Losse nummers f 15, – per aflevering
(voorzover voorradig);
– banden: prijs op aanvraag.
Losse nummers verschenen na 1 januari
1986 verkrijgbaar in de boekhandel of
rechtstreeks bij De Walburg Pers,
Postbus 222, 7200 AE Zutphen,
telefoon 05750-10522.

Advertenties en tarieven

Bureau KNOB.

Lay-out en vormgeving

KNOB/De Walburg Pers.

ISSN 0166-0470

Kasteel van Heusden, reconstructie van de hoektoren (foto Th. M. Elsing).

Inhoud

Moet dat zo nu wel? Overpeinzingen in het kasteelpark van Heusden door J. Renaud	131
<i>P. M. Fischer</i> 'Koninklijke Beelthouwer' Johannes Blommendaal Zijn verblijf in Amsterdam en zijn sterdatum	134
<i>G. F. IJzereef en Tj. Pot</i> Een staaltje tandtechniek uit de 17e eeuw: twee partiële gebitsprothesen uit Amsterdam	139
<i>L. B. Wevers</i> De kapconstructie van het kasteel Grasbroek	146
Boekbesprekingen	156
Tentoonstellingen	170
Actualiteiten	172
Nieuws van de Bond	174

© 1988 KNOB, AMSTERDAM/DE WALBURG PERS, ZUTPHEN

Niets uit deze uitgave mag worden veelevoudigd en/of openbaar gemaakt door middel van druk, fotokopie, microfilm of op welke andere wijze ook zonder voorafgaande schriftelijke toestemming van de uitgever.

No part of this book may be reproduced in any form, by print, photoprint, microfilm or any other means, without written permission from the publisher.

Moet dat zo nu wel?

Overpeinzingen in het kasteelpark van Heusden

'Ben je nu niet blij', vroeg mijn ietwat bezorgde levensgezellin, die zich de bewogen dagen van december 1949 nog gemakkelijk voor de geest kon halen. Tot beter begrip van de lezer diene, dat we op het moment van de vraag in het kasteelpark van Heusden drentelden tussen recentelijk opgetrokken muurwerk, dat kennelijk bedoeld is om een impressie te geven van het verdwenen kasteel. Om eerlijk te zijn: zo vele herinneringen namen mij dermate in beslag, dat er in feite nog geen ruimte was ontstaan om mij af te vragen of er echt wel voldoende aanleiding bestond om blij te worden.

Het was dan ook niet niks, waarmee ik ter plekke geconfronteerd werd. Twee lange opgravingscampagnes had ik samen met mijn toegewijde veldtechnicus op het Burchtplein in Heusden doorgebracht met het onderzoek van de fundamenten van het grote kasteel, sinds de buskruitontploffing van 24 juli 1680 in een ruïne herschapen. De bouwvallen waren sedertdien in de loop van vele jaren – in de 18e eeuw stond er nog heel wat muurwerk overeind! – netjes opgeruimd. De groene zode dekte uiteindelijk ook dit stuk verleden allesverhullend af.

Het stadje Heusden, tijdens de nadagen van W.O. II zwaar beschadigd, was bezig zijn wonden te lekken (nee zetter, niet *likken*!); het kerkbestuur had besloten de Sinte Catherijne te herbouwen op de Burchtweide – binnen de wallen – waar volgens de traditie het middeleeuwse kasteel van de Heren van Heusden had gestaan.

Alles goed en wel, hadden de directeuren van Monumentenzorg en Oudheidkundig Bodemonderzoek – men bespare mij de ambtelijke, uitvoerige benamingen van de betreffende diensten – laten weten, maar dan niet zonder enig onderzoek. Het verhaal van die Amsterdamse aannemer, die in de vorige eeuw alle fundamenten uitgebroken zou hebben, sloeg bij bedoelde directeuren niet erg aan. En dus begonnen we in het najaar van 1948 met het meest bedreigde gedeelte, voor de bouw van de kerk bestemd. We kwamen daarbij in de voorburch terecht – zo bleek allengs bij het uitvoerig bestuderen van oude stadplattegronden waaronder die van Bleau – en vonden tot de verbeelding sprekende kelders, trapjes, waterputten, ja, zelfs de bakkerij die het brood voor de bezetting leverde. Intussen had het te voorschijn brengen van al die zeer herkenbare bouwkundige details de nodige beroering opgewekt en steeds dringender werd er gewaagd van de wenselijkheid om het blootgelegde metselwerk te consolideren en de kerk dan maar wat te verschuiven. Waarbij men het gevaar op de koop toenam, dat die binnen het bereik van de hoofdburcht zou komen. Edoch, we leefden in die jaren, waarin het herstel van de oorlogsschade en de woningbouw – heel begrijpelijk – niet te passeren prioriteiten

stelden. Burgemeester Van Delft, het Brabants Genootschap en wie al niet klopten tevergeefs aan diverse deuren. Het terrein diende weer geëgaliseerd te worden; eind december raakte de laatste put onder winterse omstandigheden opgevuld. Precies op Oudejaarsdag. Driekus, onze meest betrokken medewerker, zette een jampotje met bloemetjes in de verse aarde en dat was dan dat! Het volgende voorjaar begonnen we in april met de hoofdburcht, terwijl achter onze rug de bouw van de kerk een aanvang nam. Hoewel hier heel wat ondiep gefundeerde binnenmuren waren verdwenen, kwamen de grote lijnen van de vormgeving er toch goed uit en – haast vanzelfsprekend – kwam opnieuw de vraag aan de orde, of dit gedeelte van het kasteel niet zichtbaar zou kunnen blijven. Jammer genoeg waren de funderingen van de zware achtkantige donjon zodanig door de ontploffing van 1680 vernield en verschoven, dat consolidatie een onbegonnen werk zou zijn geweest. Overigens, men draaide als een kat om de hete brij; tenslotte werd, tot veler teleurstelling, ook in dit geval besloten de putten weer op te vullen.

Heusden heeft na de veertig jaar, verlopen sedert de opgravingen, een gestadige ontwikkeling tot stadje met een levend verleden achter de rug. 'Wij houden van het verleden, maar verkiezen de toekomst' staat er op een bank in het kasteelpark achter de kerk te lezen. De vestingwallen zijn hersteld. Meerdere molens verzezen op de wal; stadspoorten werden opgetrokken op teruggevonden fundamenten; het dichtgeplempte haventje is uitgegraven en dient nu als ligplaats voor luxueuze jachten; vele oude pandjes zijn gerestaureerd.

Het kon niet uitblijven: iemand kwam op het idee om de fundamenten van het hoofdkasteel opnieuw bloot te leggen. Niet zo maar om de opgravingen van 1949 nog eens over te doen, maar om het metselwerk te consolideren en boven het maaiveld te brengen. De bezoekers – en de inwoners – van Heusden zouden daar duidelijk met de kindertijd van Heusden, die in de 12e eeuw aanving, geconfronteerd moeten worden. Een krant van 1985 bracht al een tekening van ir. Van Vliet met een uitbeelding van de plannen. In de zomer van 1986 begon het graafwerk. Nu niet met een aantal stevige grondwerkers achter piepende karretjes, maar met een graafmachine. En, vanzelfsprekend, onder supervisie van de Rijksdienst voor het Oudheidkundig Bodemonderzoek. In het *Bulletin K.N.O.B.* van november 1986 – voor wie het wil nalezen – gaf ik mijn indrukken weer van de hernieuwde kennismaking met de overblijfselen van het middeleeuwse kasteel van Heusden. Enig bijkomend onderzoek vond nog in 1986 zijn beslag en in mei 1987 toog de metselaar aan de slag. Vrijwel onopgemerkt door de landelijke pers werd het werk voltooid en op 18 maart jl.

plaatste de staatssecretaris mevr. De Graaff-Nauta een gedenkplaat in de poortmuur. Met dit laatste stukje bouwactiviteit werd ook de traditionele koker-met-oorkonde ingemetseld. Juist, de oorkonde met de namen van de verdienstelijke mannen en wellicht ook vrouwen, die iets met de totstandkoming van de onderneming te maken hebben gehad.

De altijd nieuwsgierige Pers heeft in dit geval die namen kennelijk niet weten te achterhalen. Het schijnt, dat de Departementen van Deetman – Onderwijs en Wetenschappen, nietwaar? – en Brinkman er niets mee te maken hebben gehad. Tja, waarom zouden ze ook! Met wetenschap hebben de ontplooiende activiteiten eigenlijk weinig of niets van doen gehad. En of men het geproduceerde metselwerk onder de noemer 'éducation permanente' zou kunnen brengen, is nog maar zeer de vraag. We weten niet, of deze filosofie achter het optrekken van muurwerk op de oude fundamenten meegespeeld heeft. Naar het schijnt heeft een Commissie de ontwikkeling en uitvoering van de plannen begeleid; zoals dat ook hoort is er weinig of niets van de gedachte-wisselingen in de Commissie naar buiten gekomen. Dat 'Cultuur' van minister Brinkman er buiten bleef, ligt nog al voor de hand. Het bouwsel kan toch in gemoede geen monument genoemd worden; we hebben hier aantoonbaar niet te maken met een geconsolideerde ruïne. We moeten heel goed zoeken om een paar vierkante decimeter echt middeleeuws muurwerk te kunnen bekijken. Maar hoe veel of hoe weinig het gebouwde dan ook met de opvoeding tot maatschappelijke deugden te maken heeft, de kinderen hebben er zich klaarblijkelijk – zo kort na de plechtige openstelling al – van meester gemaakt. Er wordt flink geklommen en geklauterd. De westelijke hoekpartij van de vroeg-15e-eeuwse voorgevel – let wel, deze datering slaat op de voorganger van het *nu* aanwezige muurwerk – wat hoger opgetrokken dan de rest, was tijdens ons bezoek bespikkeld met klautergrage jongetjes; ik kon de gedachte aan een aperots niet van me afzetten.

Nergens vallen hekjes en/of beschermende balustrades te bespeuren. Zeker, daar maakten de middeleeuwers zich ook niet druk om. Wie van de weergang afviel, die had gewoon pech gehad. De gemeente heeft zich daarentegen ingedekt tegen het risico van aansprakelijkheid voor gebroken armen en benen. Men krijgt dan ook regelmatig een bordje onder ogen met de waarschuwing, dat het betreden van het monument in de ruimste zin van het woord geheel voor eigen verantwoording geschiedt. Verstolen hoekjes vergoeden de afwezigheid van een 'krul' en bepaalde verschijnselen wijzen er op, dat daar ook al gebruik van wordt gemaakt. En beslist niet door honden, want die pakken ongetwijfeld de ouderwetse lantaarnpalen.

Bankje met de tekst 'Wij houden van het verleden, maar verkiezen de toekomst.' (foto Th. M. Elsing).

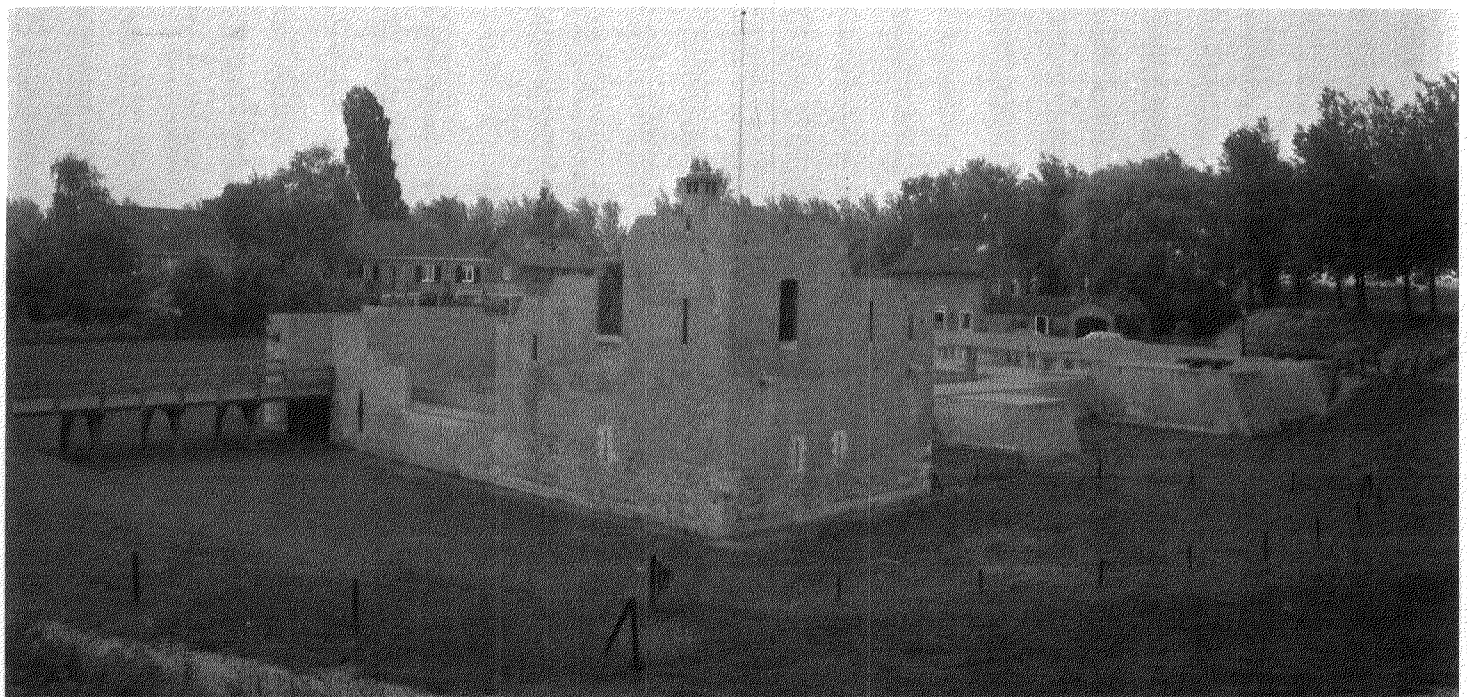
Wellicht uit veiligheidsoverwegingen heeft men de gracht niet uitgegraven tot onder de grondwaterspiegel, terwijl deze nagenoeg droge gracht niet geheel om de opgemetselde buitenmuren heenloopt. Daarvoor laat trouwens – vooral in de zuidelijke sector – de randbebouwing met bijbehorende tuinen aan deze zijde van het kasteelemplacement te weinig ruimte. Hier moet aan toegevoegd worden dat de sinds 1579 – in een reeks van jaren – aangelegde vestingwal in het westelijk gedeelte benauwend dicht langs de vroegere kasteelmuren komt. De illusie van een gracht blijft dus voorbehouden aan de noordelijke sector. Hier bevindt zich dan ook de ingangszijde. Ter plaatse van de vroegere verbinding tussen voorburcht en hoofdgebouw heeft men een houten brug gebouwd,

waarin men gelukkig geen poging onderkent om een echte kasteelbrug te imiteren. De gedeeltelijk nog aanwezige kelderverdieping van de noordvleugel – daterend uit het begin van de 15e eeuw – vertoont aan de zijde van bedoelde brug nog juist de afschuining van het natuurstenen plint. Te zijner tijd zal die wel verdwijnen onder de te verwachten begroeiing met riet en biezen. De zware achtkantige hoofdtoren uit de tweede helft van de 14e eeuw is door de buskruitontploffing geheel vernield; zelfs de fundering was in stukken gereten en ten dele sterk verschoven. Mede, omdat de tuinen van de aanpalende huizen zich over de plaats van deze machtige toren uitstrekken, heeft men die niet opgegraven en dus ook niet in de consolidatie betrokken. We herinneren eraan, dat de voor

burcht onder de St. Catharijne schuil gaat. Kort en goed, de ontploode activiteiten betreffen de hoofdburcht.

Reeds in 1949 was gebleken, dat de fundamenteen heel ongelijk waren uitgebroken. Soms lag het muurwerk vlak onder de grasmat; we troffen daarnaast gedeelten aan, heel diep weggesloopt. Toch kon het beloop van de buitenmuur gemakkelijk gevolgd worden, aangezien muren van omstreeks twee meter dikte niet zo maar verdwijnen. Met de binnenmuren deden we heel andere ervaringen op; die waren ongetwijfeld veel minder dik en bleken geheel uitgebroken. Daar heeft de opgraving van 1986 ook niets aan weten te veranderen.

De oudste woontoren uit de 12e eeuw en de nagenoeg achtkantige toren op het binnenplein – uit dezelfde tijd – hadden ook al niet veel sporen achtergelaten. De achtkant heeft men gemarkeerd door de hoekpunten met behulp van wat brokken natuursteen in elkaar te knutselen. Het ziet er niet naar uit, dat daarvoor de in de 12e eeuw gebruikte netjes afgevlakte blokken natuursteen wederom zijn toegepast. De achtkant vertoonde zich in 1949 als een ietwat onregelmatige figuur. Het vermoeden ligt voor de hand, dat de toen aangetroffen één of twee vlijlagen nu in de bak van de graafmachine zijn verdwenen, voordat iemand er erg in had. Vooral wanneer men met een machine werkt ligt een ongeluk in een klein hoekje! De zware buitenmuren zijn inderdaad op de volle breedte boven

Kasteel van Heusden, overgang van fundamente
naar reconstructie metselwerk (foto Th. M. El-
sing).

het maaiveld aangegeven. Maar welk maaiveld? Want het loopvlak binnen de burcht lag ongetwijfeld een stuk hoger dan op het moment en het laat zich gemakkelijk denken, dat hier heel wat improvisatievermogen aan te pas moest komen.

De A.N.W.B. heeft twee panelen opgesteld, die aan de hand van de gegevens, verstrekt door drs. H. Stoepker – van de Rijksdienst van het Oudheidkundig Bodemonderzoek – zijn vervaardigd. Een daarvan is opgesteld bij de ingang van het kasteelpark, de ander staat bij een trapje op de vestingwal. Zij geven een waardevolle, gedetailleerde toelichting. De bouwperiodes zijn in contrasterende kleuren aangegeven, zodat iedereen, die in staat is om een plattegrond te lezen er best wat wijzer van kan worden. Het *Brabants Dagblad* van 12 juli 1985 publiceerde al een schets van ir. Van Vliet en het heeft er alle schijn van, dat zijn ontwerp in hoofdlijnen gevolgd werd. Naar verluidt heeft hij halverwege moeten afhaken. Het *Nieuwsblad* van 24 maart is over een en ander opmerkelijk zwijgzaam, zelfs over de kosten. De raming beliep volgens een bericht uit 1985 de somma van f 750.000. Waarbij men dan nog in de rekening moet betrekken, dat het werk uitgevoerd schijnt te zijn als een soort werkverschaffing.

Nu, we zullen ons daarin maar niet verder verdiepen. Maar we vragen ons wel af, wat we hier nu voor ons hebben. Her en der treft men in ons land geconsolideerde fundamente aan, die de naam 'Historisch Reservaat' ten volle verdienen. Wie op het terrein van de Hellenburg – bij Goes – rondloopt, krijgt nog in hoofdzaak middeleeuws werk onder ogen. Evenzo werkt de consolidatie van de burcht van Oostvoorne of van de nog door Floris V gestichte burcht Nieuwendoorn, bij Krabbendam aan de Oude Westfriese Zeedijk, boven Alkmaar. Tot een verwante categorie behoort bijvoorbeeld Radboud te Medemblik, waar twee haaks op elkaar staande

vleugels van het middeleeuwse kasteel – ook al gesticht door Floris V – zijn gecompleteerd met het in de grasmat aangegeven beloop van de fundamente. Tenslotte komen we terecht in de reeks van de in diverse stadia van verval verkerende ruïnes, die door zorgvuldig onderhoud voor het nageslacht bewaard blijven. Maar de vraag dient herhaald te worden, waar we in Heusden mee te maken hebben. Diep nadenkend komt men eigenlijk niet verder dan tot een vorm van gedenkteken. Nu, daar kan je tegenwoordig alle kanten mee uit. Wie herinnert zich niet het voorstel, om koningin Wilhelmina met een gedenkteken te eren, dat zou bestaan uit een lange rij stenen door het oude hart van het Haagje?

Goed, een gedenkteken. Aanzien doet gedenken; bezoekers en inwoners mogen best herinnerd worden aan de Heren van Heusden die met de stichting van een burcht op deze plek de stoot hebben gegeven tot het ontstaan van een woongemeenschap, bij tijd en wijle bovendien fungerend als belangrijk militair steunpunt. Wel een erg omvangrijke herinnering aan een roemrijk verleden; tevens een tamelijk kostbare gelegenheid. Het is heel wat anders geworden

dan wat ons in 1949 voor ogen stond, dat zeker. En of het nu zó moet? Waarom de schietgaten niet wat duidelijker geprofileerd als schietgaten voor handvuurwapens, zoals die in de aanvang van de 15e eeuw al in gebruik waren. Met een kleine moeite had men zelfs dit gedenkteken door zijn details wat meer binding met het verleden kunnen meegeven.

Om de cirkel te sluiten: of ik nu blij ben? Nou . . . , nee; eigenlijk ben ik er weinig gelukkig mee. Zelfs niet wanneer ik alle gedachten aan het oude kasteel laat varen en er van uit ga, hier met een gedenkteken te maken te hebben. Dan hoop ik alleen maar, dat men die kennelijk nog steeds aanwezige losse dubbeltjes in de toekomst aan een monument besteedt, dat het verbaasde publiek meer, veel meer substantieel muurwerk uit de middeleeuwen vermag aan te bieden. Bijvoorbeeld aan de ruïne van Nederhemert, slechts luttele kilometers van Heusden verwijderd!

J. Renaud

Kasteel van Heusden, overzicht (foto Th. M. El-
sing).

Atb. 1 Johannes Blommendaal (c. 1645-1707), borstbeeld van Koning-Stadhouder Willem III, 1699, wit marmer, hoogte 80 cm, Maurits-huis 's-Gravenhage (foto Mauritshuis).

'Koninklijke Beelthouwer' Johannes Blommendaal

Zijn verblijf in Amsterdam en zijn sterfdatum

Tot nu toe werd in het algemeen aangenomen dat de 17e-eeuwse, in de traditie van Rombout Verhulst staande beeldhouwer Johannes Blommendaal in 1703 in 's-Gravenhage is overleden. In dit artikel wordt op grond van documenten aangetoond dat hij pas in 1707 in Amsterdam overleed en in Leiden werd begraven. Zijn Amsterdamse periode wordt hier behandeld aan de hand van de ateliers waar hij werkte, zijn opdrachtgevers en van de andere beeldhouwers in de stad uit dezelfde periode.

Dank zij de aanwezigheid van het Stadhoudelijke hof bezette Den Haag in de 17e eeuw op het gebied van de beeldhouwkunst, zoals op dat van de andere kunsten, met Amsterdam de eerste rang onder de steden van de Noordelijke Nederlanden. De hofstad, groeiend in Europees aanzien door vier krachtige Oranjes, en de mondiaal al maar machtiger optredende handelsstad: ze deden een spanningsveld ontstaan, dat door de onderlinge tegenstelling alleen maar versterkt werd. Voor ambitieuze kunstenaars waren ze tot elkaars lonkende alternatief geworden: Amsterdam bood volop gelegenheid door de bouwondernemingen van stad en kooplieden, Den Haag lokte vooral door de Stadhoudelijke bouwinitiatieven. In het verdere verloop van de eeuw zag men overigens steeds meer Hagenaars zich tot Amsterdam wenden dan omgekeerd. Het was daarom als het ware 'spectaculair', toen Rombout Verhulst, Quellijn's eerste kracht te Amsterdam, na de voltooiing van de sculptuur aan het nieuwe stadhuis, zich naar Den Haag begaf, om daar de leider te worden en leraar van de nieuwe generatie beeldhouwers, zonder nochtans zijn belangrijkste werkzaamheden in Amsterdam en voor Amsterdamse heren te staken. Zo is hij tevens een soort bemiddelaar geworden tussen beide sferen. Dit vice-versa bleef bestaan tot diep in de 18e eeuw.

Den Haag kende inderdaad een bloeiende 'beeldhouwersstand'. Daargelaten de niet ophoudende stroom van Vlamingen, die als gelegenheidskrachten optraden, was er de eigen stedelijke beeldhouwersgroep in gilde-verband, die na de beëindiging van de bouwondernemingen van Prins Frederik Hendrik, in het laatste gedeelte van de eeuw in verhoogde werkzaamheid geraakte door de initiatieven van de Koning-Stadhouders Willem III (afb. 1) in Den Haag, maar ook te Londen en op Het Loo. Bij de sculpturale aankleding van dit laatstgenoemde project werden, naast de bekendste Amsterdamse, Haarlemse en Vlaamse krachten, bij voorkeur de beste Haagse meesters betrokken, met name Johannes Blommendaal en Johannes Ebbelaar.

Van de uitgebreide Haagse groep, bestaande uit leerlingen van Verhulst en enige ouderen, die eveneens

onder diens invloed waren gekomen, was – afgezien van 'gelegenheids-Vlamingen', zoals Albert Xavery en de dan nog jeugdige Jean-Claude De Cock – Johannes Blommendaal zonder twijfel het sterkste talent. Zijn monumentale grafsculptuur – voor Admiraal Johan van Brakel, Rotterdam – zijn sterke gevelsculptuur aan het Delftse arsenaal (afb. 2) en een aantal knappe portretbustes leggen hiervan getuigenis af. In dit opstel willen wij over een nog onbekend gebleven levensfase van deze 'marmere statuarie beeldhouwer' trachten enig licht te werpen.

Tasten we aangaande Blommendaal's herkomst en geboortjaar in het duister, bepaald intrigerend is het probleem van en rond zijn overlijden. Een boedelinventaris, de acte van verkoop van zijn huis en andere documenten uit de jaren 1702 en 1703, daarbij het ontbreken van ieder spoor van de beeldhouwer sindsdien, hebben er toe geleid, dat Johannes Blommendaal, 'koninklijk Beelthouwer' te Den Haag, in de literatuur als vermoedelijk in 1703 overleden te boek staat. Zelfs is 20 december 1702, de datum van de inventaris, als terminus ante quem aangenomen.¹ Elisabeth Neurdenburg echter stelde, in haar standaardwerk *De zeventiende-eeuwse beeldhouwkunst in de Noordelijke Nederlanden* van 1948, met scherp inzicht vast, dat de stukken de indruk geven, dat Blommendaal toen nog leefde. 'Het ziet er naar uit, dat zijn financiën in de war waren en zijn kinderen hun moederlijk erfdeel moesten ontvangen.'² In deze onderhavige bijdrage zal blijken, dat zij de spijker op de kop sloeg: inderdaad, Johannes Blommendaal was niet overleden.

Als de Amsterdamse beeldhouwers, die sedert 1700 in het Sint-Lucasgilde een afzonderlijke groep vormden, voor het eerst als zodanig in het door de rechterlijke magistratuur aangelegde en om de vier tot zes jaar herziene 'Register van Goede Mannen' opgenomen worden – en dat is in 1704, met een 1 mei gedateerde lijst –, zijn als 'Steenbeeldhouwers' ingeschreven: Pieter van der Plas, Louis de Pré, Jan Ebbelaar, Johan Blommendaal en Pieter Engelbrecht.³ Daar slechts in de stad als eerzaam en onbesproken bekend staande burgers en 'gequalificeerde' beroepsuitoefenaren in dit officiële register werden opgetekend, moet Johannes Blommendaal reeds enige tijd in Amsterdam als burger en beeldhouwer gevestigd geweest zijn. Dan ligt het voor de hand, het jaar 1702, waarin de inventaris te Den Haag duidelijk in zijn afwezigheid werd opgemaakt, als jaar van 'incomste' te Amsterdam aan te nemen.

Welke waren de redenen en de toedracht van Blommendaal's overgang? Er staan ons gegevens ter beschikking, die helderheid daarin kunnen verschaffen. Uit genoemd document blijkt afdoende, dat – hoe het met de problemen in Den Haag inzake familie en

* De heer Fischer is kunsthistoricus te Amsterdam. Hij is gespecialiseerd in Nederlandse beeldhouwkunst uit de 17e en 18e eeuw; reeds enige tijd bereid hij een studie voor over het werk van Ign. & J. Logteren.

Abt. 2 Johannes Blommendaal (c. 1645-1707), Mars zittend voor krijgstrofeën, gevelsculptuur Arsenaal aan de Oude Delft te Delft, 1692 (foto auteur).

financiën ook verder is gegaan – Blommendaal zijn domicilie naar Amsterdam heeft verlegd. Even zeker nu is, dat deze verandering verband hield met het plotseling afsterven van Willem III op 23 mei 1702. Want Blommendaal was niet de enige die deze stap heeft gezet. Zijn daad was geconditioneerd door die van Daniël Marot, de koninklijke architect, die na het verlies van zijn broodheer, zijn heil niet langer in Den Haag zocht maar in Amsterdam, daarheen in de herfst van 1702 verhuisde⁴ en meerdere van zijn Haagse medewerkers met zich mee trok. Van 's Konings kunstenaars gingen in ieder geval de drie voornaamsten van de Konings naar de Keizerskroon over: Marot, Ebbelaar en Blommendaal. Alle drie hadden al, mede dank zij Verhulst, gedurende vele jaren relaties met voornamelijk Amsterdammers opgebouwd, anderzijds waren ook Amsterdammers beeldhouwers, zoals Pieter van der Plas, bij projecten van Marot betrokken geraakt. Er vond dus in 1702 een hergroepering van de artistieke krachten rond de ex-koninklijke architect plaats, nu te Amsterdam.

Van Marot kennen we zijn Amsterdamse adres à peu près: de Reguliersgracht, dicht bij het Amstelveld. Waar vestigde zich Blommendaal? In het Gemeente-archief vond ik tot nu toe geen antwoord, tenminste niet voor 1706. Er bestaat echter enige grond een veronderstelling te wagen, waar Blommendaal zich tot in 1706 ophield.

Op het Weteringbolwerk aan de Schans was een stadserf, waar zich vanaf ongeveer 1690 een beeldhouwerswoon- en werkoord had gevormd. Een der bewoners was de op de reeds geciteerde lijst van 1705 van het Register der Goede Mannen voorkomende Louis du Pré. Hij behoorde tot de *troupe* van Marot. Onder meer verhandelde hij van hier uit 'Marot-vazen', afkomstig uit Londen⁵, daterend uit de periode dat Marot aldaar voor Koning Willem III werkzaam was. Bij hem was echter tevens gevestigd Jan Ebbelaar, Blommendaal's 'oude' Haagse compaan, die al eerder naar Amsterdam gekomen was en die hier ook, op het Weteringbolwerk, zou sterven. Dit gebeurde eind juni 1706 en Blommendaal zal waarschijnlijk bij zijn sterfbed aanwezig geweest zijn en zeker bij de begrafenis op 30 juni in de Nieuwezijdskapel.⁶

Nu doet het eigenaardig aan, dat we voor het eerst greep krijgen op Blommendaal, als hij in de archieven verschijnt als koper van een perceel op de Prinsengracht, juist op één der dagen, dat Ebbelaar op sterven ligt, 25 juni 1706. Dat er verband bestaat lijkt duidelijk, maar welk dat was blijft te raden. Uit het geheel der gegevens mogen we wel besluiten, dat Blommendaal tot dan op het Weteringbolwerk heeft gewoond.

Op 25 juni 1706 dan stelt notaris Dirk Blok te Amsterdam een acte op, inhoudende, dat Gerrit Hasewinkel, wonend op de Angelijsgracht – de tegenwoordige Westerstraat –, door Beatrijs Brill en Marritje Claes Boudewijnsz, te Leiden woonachtig, gemachtigd is te verkopen de helft en nog een zestiende part van 'zekere erve, niet de huysing daerop staende' op de Prinsengracht 'schuyns over de Brouwerij van den Arent, genaemt de nieuwe Bremertuyn, of van oudts 't Jagertje int Bos, strekkende van voor van de Prinsengracht tot achter aan de Noorderstraat, ten behoeve van Johannes Blommendael, konstbeeldhouwer, woonende mede binnen dese stad'.⁷

Op 15 juli daaraanvolgend vindt de kwijschelding plaats: 'Johannes Blommendaal konstbeeldhouwer' koopt voor f 1452:10 het bewuste perceel, 'gelegen in een hof aan de Princegracht schuyns over de Brouwerij van den arent met het achterhuys daerop staende... strekkende... tot achter aen de nieuwe Loyersdwarstraet'.⁸ Een latere aangifte: tegenover het Mennisten (Doopsgezinde) weeshuis, bepaalt de ligging van Blommendaal's nieuwe bezit nog meer.

Dit lag aan de zuidzijde van de Prinsengracht, ter hoogte van de huidige nummers 698-700, heden aan de westzijde begrensd door de Noorderdwarstraat, toen nog een onbebouwd pad, en recht tegenover de huidige Prinsengrachtnummers 1009-1017, gebouwd in 1867 door architect G. B. Salm op de plaats van het voormalige Doopsgezinde weeshuis, waarnaast aan de Oostzijde het nu nog bestaande complex van de Arend ligt, voorheen de in de stukken genoemde brouwerij. Ongetwijfeld heeft Blommendaal op zijn perceel tijdens de zomer en het najaar voor zich een nieuwe woning met werkplaats laten optrekken.

Joan Blommendaal – zoals het Register der Goede Mannen hem noemt – was blijkbaar financieel in Amsterdam weer op de been gekomen. Een riant, door opdrachten begunstigde en door invloedrijke vrienden beschermde werkkring was tot ontwikkeling gekomen. Een werkkring die al een voorgeschiedenis had. Want al eerder had hij aan Amsterdamse heren geleverd, zoals in 1697 aan 'de Heer President Bennenbroeck Saliger' (Adriaen Pauw!) twee marmeren vazen en 'een marmer borststuk', welke vazen echter, wegens het overlijden van Pauw in hetzelfde jaar, aan 'de Heer Trip' te Amsterdam werden verkocht.⁹ Waarschijnlijk betreft dit Louis Trip van de Kloveniersburgwal, eigenaar van de buitenplaats 'Hout-en Duynzigt' te Heemstede, van wie wederom Blommendaal's beeldhouwwerk overging op een jongere neef, Hendrik Trip, op diens buitenplaats 'Saxenburg'.¹⁰ Mogelijk is ook van Blommendaal's hand de Schaking van Venus door Vulcanus, een marmeren groep, nu op 'Beeckenstein', vóór 1692 gemaakt voor de door Marot voor de Amsterdamse burgemeester Pieter Rendorp in 1695 ontworpen buitenplaats 'Watervliet'.¹¹

Blommendaal's keuze, zich op de Prinsengracht te vestigen dicht bij de Reguliersgracht, is zonder enige twijfel bepaald geweest door het feit, dat het Prinsengrachtgedeelte tussen de Noorderdwarstraat en de Utrechtse straat, met de Reguliersgracht in het midden, zich sedert een twintigtal jaren had ontwikkeld tot het voornaamste en grootste beeld-, steenhouders- en steenkopersgebied van Amsterdam, waar alle toonaangevende lieden op dit punt, inclusief de 'Marot-groep', zich hadden samengevoegd. Het zou te ver voeren dit proces hier nader te beschrijven. We werpen een korte blik over dit gebied beginnende bij Blommendaal's nieuwe atelier.

Enige nummers hoger, 714-718, woonde en werkte de voorname beeldhouwer en steenkoper Jan Gijsseling de Jonge, die in zijn jeugd jaren nog leerling van Quellijn was geweest. Op de westhoek met de Reguliersgracht had een der 'stichters' van dit gebied, Francis van Bossuyt, gewoond, beeldhouwer en fabu-

leus ivoorsnijder, jong gestorven in 1692. Op de Reguliersgracht zelf memoreren we de hier al gesignaleerde Marot, en de grootste bouwondernemer van Amsterdam uit die jaren, tevens beeldhouwer, medewerker van Marot en zwager van Ignatius van Logteren: Anthony Turck.¹²

Op het volgende stuk Prinsengracht, tegenover het Amstelveld – dat als steenopslagplaats en voorbewerkingsplaats diende: de Crammers, dynastie van de grootste steenkopers, en ernaast, even later, Ignatius van Logteren, in 1718 daar gevestigd (waar deze eerder verbleef zal in het vervolg van dit artikel blijken); even verder de belangrijke schilder van huisinterieurs Isaac de Moucheron, en dicht bij de Utrechtse straat de al meermalen genoemde 'Koninklijke Beeldhouwer' en één der Goede Mannen van 1704, Pieter van der Plas. Om de hoek, in de Utrechtse straat, vond men de beeldhouwer Juriaan Westerman. Deze allen zijn nog maar de voornaamsten. Ook een aantal van de toen meest gezochte schilders en graveurs bewoonden dit Prinsengrachtgebied: Houbraken, Verkolje, Boonen.

Lang mocht Johannes Blommendaal zich niet in zijn bezit aan de Prinsengracht verheugen, en aan de nieuwe fase in zijn beeldhouwersbestaan kwam vroeg een einde. Op 13 april 1707 wordt op het Leidse Kerkhof begraven 'Johannes Blommendaal, komend van de Princedgraft over het minneste [= Mennisten-] weeshuys'.¹³

Blommendaal is dus omstreeks 10 april 1707, wondend aan de Prinsengracht te Amsterdam, overleden. Jong nog, zoals bijna alle beeldhouwers uit vroeger dagen, en zoals zijn vriend Ebbelaar, die ook de 40 jaar niet had gehaald. In de volgende lijst van het Register der Goede Mannen, van 1708, komt hij dan ook niet meer voor.

Het onderzoek naar de Amsterdamse periode is in een nog te pril stadium om werken van Blommendaal hierin ontstaan te kunnen aanwijzen. Blommendaal's verblijf in Amsterdam heeft vrij kort geduurd, nauwelijks vijf jaren, maar het is voor de Amsterdamse beeldhouwerswereld niet zonder belangrijke gevolgen gebleven. Om dit te beseffen dienen we het volgende te bedenken.

De Hagenaars Ebbelaar en Blommendaal troffen in Amsterdam een hun vertrouwd terrein aan: door hun artistieke afstamming van Verhulst traden ze zonder schok in de nog altijd sterke Quellijntraditie, die in deze jaren voornamelijk door Jan Gijsseling de Jonge en Hendrik van Streeck werk vertegenwoordigd en doorgegeven. Belangrijker evenwel is, dat een in deze zelfde jaren aankomend veel groter talent, opgroeiend in dezelfde atmosfeer, geboren in 1685, als 17-jarige zeker met Johannes Blommendaal in aanraking is gekomen, mogelijk zelfs zijn voornaamste

Amsterdamse leerling en zijn voortzetter is geworden: Ignatius van Logteren. Stijl, thematiek – vóór alles tuinsculptuur – , wereld der opdrachtgevers, alles wijst in die richting, maar bovenal het feit, dat Ignatius van Logteren zijn eerste woon- en werkplaats had nauwkeurig op dezelfde plaats als Johannes Blommendaal: op de Prinsengracht, bij de Noorderdwarsstraat, tegenover het 'Menistenweeshuys' en de brouwerij van de Arend! Het lijkt meer te zijn dan een aantrekkelijke gedachte, dat Ignatius van Logteren het pas opgerichte beeldhouwbedrijf van Blommendaal na diens dood heeft voortgezet en op zijn 22-jarige leeftijd de onuitgevoerde opdrachten aan deze verstrekt heeft overgenomen.¹⁴

Zo is de Haagse Koningsbeeldhouwers Johannes Blommendaal opgenomen en geëindigd in de grote Amsterdamse beeldhouwhistorie, met de rol van *trait-d'union* tussen de Quellijn-Verhulsttraditie en de zich aankondigende Marot-Coulon-Van Logterenperiode: een markante bladzijde uit de historie der Haags-Amsterdamse betrekkingen.

Summary

Up till now it was generally thought that the Dutch 17th-century sculptor, working in the tradition of Rombout Verhulst, Johannes Blommendaal, died at The Hague in 1703. It has now been proved that in reality he died in Amsterdam in 1707 and was buried in Leiden. At the death of William III in 1702 several artists, among whom the royal architect Daniël Marot and our sculptor, moved to Amsterdam to find new work. Blommendaal's atelier in Amsterdam can be pointed out as well as the patrons for whom he worked and his fellow sculptors in Amsterdam, of whom Ignatius van Logteren appears to be his successor.

Noten

1. D. S. van Zuiden, in: *Oud-Holland* 4 (1912), 32; diverse dictionairs; A. Staring, in: *Deltse Studiën . . . voor dr. E. H. ter Kuile* (Assen 1967), 253.
2. E. Neurdenburg, *op. cit.*, 294 noot 506, 227.
3. Amsterdam, Gem. Arch., Rechterl. arch. 1818.
4. M. D. Ozinga, *Daniel Marot* (1938). Marot's sindsdien herhaald wisselen van domicilie tussen Den Haag en Amsterdam is hier buiten beschouwing gelaten.
5. 's-Gravenhaegsche Vrijdaegse Courant n° 8, januari 1710.
6. Amsterdam, Gem. Arch., Begraafreg. 1070, fol. 63. Denken we hierbij aan de gildeverplichtingen.
7. Amsterdam, Gem. Arch., Not. arch. 7094, blz. 1179 en 1195-1197 (1 juli d.a.v.).
8. Amsterdam, Gem. Arch., Kwijtsch. Q 3 Y 328-329.
9. Neurdenburg, *op. cit.*, 227; Van Zuiden (zie noot 1), 33.
10. A. M. G. Nierhoff, *De hofstede Saxenburg* (Haarlem 1971), 30-41.
11. Op deze Beeckensteingroep hoop ik elders nader in te gaan.
12. Over deze bouwondernemer en beeldhouwer hoop ik in dit najaar te publiceren in *Amsterdamse Monumenten*.
13. Amsterdam, Gem. Arch., Begraafreg. 1230 fol. 456.
14. Een monographie over Ign. v. Logteren is in voorbereiding.

Een staaltje tandtechniek uit de 17e eeuw: twee partiële gebitsprothesen uit Amsterdam

Bij een opgraving in Amsterdam werden in een beerput twee kunstgebitten opgegraven, daterend uit de 17e eeuw. Waarschijnlijk zijn het de oudste van Nederland. De prothesen zijn gemaakt van dierenbot.

In een beerput, daterend uit het begin van de 17e eeuw, werden tussen het gebruikelijke keukenafval, zaden, botten en aardewerkscherven twee prothesen aangetroffen. De ene werd hoogstwaarschijnlijk gemaakt uit een stuk potvis- of nijlpaardetand, de andere uit een stuk runder- (mogelijk paarde-)pijpbone. De vondsten werden gedaan tijdens het determineren van het botmateriaal afkomstig uit de opgraving van de Warmoesstraat te Amsterdam, uitgevoerd door de archeologische dienst van Amsterdam, onder leiding van Jan Baart. De prothesen zijn tijdens de opgraving niet opgevallen, ook tijdens het wassen en sorteren van het materiaal in de diverse vondstgroepen leken ze, mede vanwege dezelfde kleur, op gewone botfragmenten. De dierenbotten kwamen voor onderzoek op de afdeling zoöarcheologie van de ROB terecht waar zij eind 1985 werden gedetermineerd.

Afb. 1 Bij de tandarts. Kopersnede van Lucas van Leyden, gedateerd 1523 (foto ROB, Amersfoort).

* De eerste auteur is verbonden aan de Rijksdienst voor Oudheidkundig Bodemonderzoek te Amersfoort en de tweede auteur is free-lance archeoloog te Utrecht.

Nader onderzoek heeft uitgewezen dat er sprake is van unieke stukken, daar de meeste in Nederland gevonden prothesen vooral stammen uit begraafplaatsen uit de 19e en 20e eeuw (afb. 1). Een aantal daarvan bevindt zich in de historische collectie van de tandheelkundige afdeling in Utrecht. Door de gebites te 'passen' in een groot aantal schedels en onderkaken is zekerheid verkregen over de plaats in het gebit. Ook de vorm zelf heeft uiteindelijk geleid tot die zekerheid. De grootste van de twee prothesen is een bovenprothese en vervangt vier snijtanden en een hoektand; het kleinste van de twee is een onderprothese en vervangt vier snijtanden. Aanvankelijk werd gedacht dat de twee gebitten onderprothesen waren van één en dezelfde persoon in verschillende leeftijdsstadia, na het passen bleek echter dat ze tegelijk als onder- en bovengebit door één persoon kunnen zijn gebruikt.

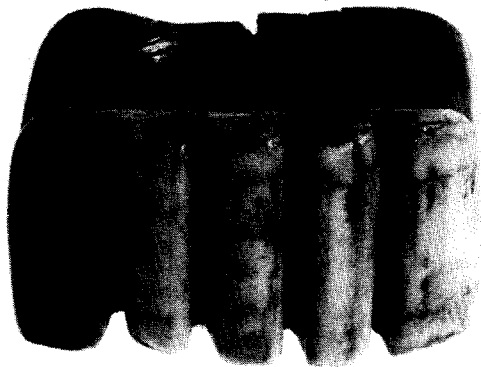
De vijfdelige tandvervanging (bovenprothese)

Deze prothese is 31 mm breed, 19-20 mm hoog en 16 mm dik (afb. 2, 3). Er zijn door middel van inkerpingen vijf tanden aangegeven. Hoewel de proporties van de oorspronkelijke tanden onbekend zijn en de wijze waarop aan de vervangende kunstelementen gestalte is gegeven misleidend is, wijst hun gezamenlijke breedte op die van vier snijtanden plus één hoektand (welke?) in de bovenkaak. De sagittale kromming van het draagvlak op de kaak kan alleen maar worden toegeschreven aan die van een tandeloze kaakwal, die in het gehemelte overgaat. Er heeft een forse atrofie bestaan, gezien de verticale dimensie van het werkstuk.

In de prothese zijn 11 doorboringen aanwezig, die gediend hebben om het gebit te bevestigen en om, zoals verderop wordt beschreven, naar alle waarschijnlijkheid een leren basis te bevestigen. De doorboringen met de grootste diameter (2 mm) bevinden zich zowel transversaal, vlak achter de tanden over de gehele breedte (bij A op afb. 3), als links en rechts aan de achterzijde (bij B op afb. 3). De bevestiging van de relatief zwakke prothese – in dit geval tegen de zwaartekracht in – kan door middel van een meer of minder dikke metalen draad door de transversale doorboring zijn gerealiseerd. Vervolgens kan een omklammering van (resp. ophanging aan) elementen van het restgebit zijn verwezenlijkt. Als houvast voor de 'terugkerende' linguale draden kunnen de uiterste doorboringen (B) aan de linguale zijde gediend hebben; hun verloop staat met een hoek van circa 45° op dat van de transversale doorboring, hetgeen een fixatie gediend zal hebben.

Een verklaring van de functie van de overige gaten, 4 rijen van 4 gaatjes (diameter circa 1 mm), beantwoor-

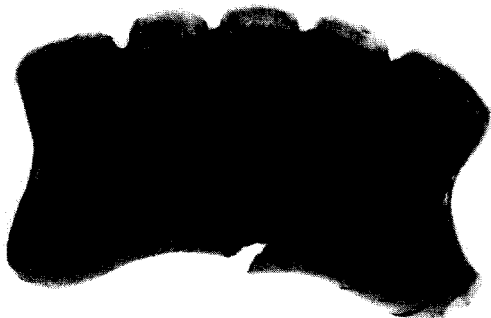
Afb. 2a. Aangezicht van de voor- (bucaal) en bovenzijde van de bovenprothese.

Afb. 2b. Aangezicht van de binnenzijde (linguaal), fragmenten van resten van het metaal draad zijn hierop goed te zien.

Afb. 2c. Aanzicht van de onderzijde (linguaal) (foto's ROB, Amersfoort).

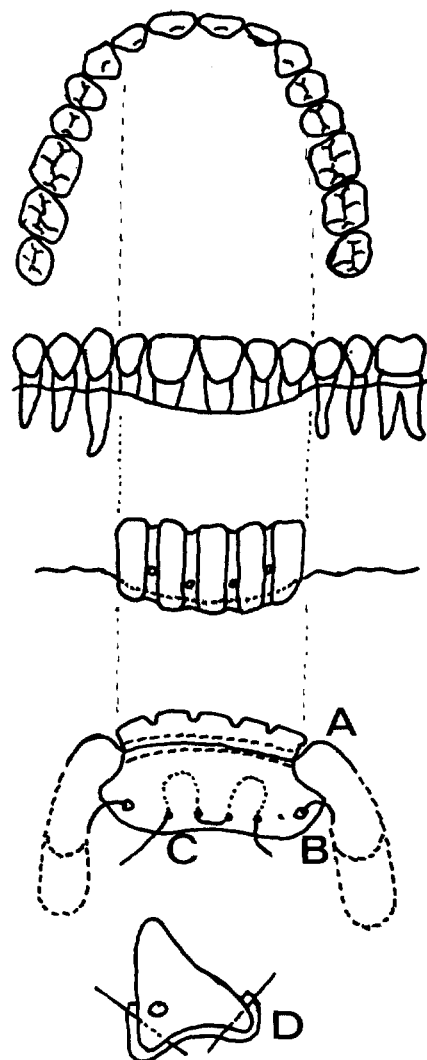

dend aan 2 series van 4 doorboringen (bij C op afb. 3), is enigszins problematisch. De mogelijkheid dat de prothese door deze voorzieningen aan de kaak 'vastgenaaid' werd (zoals aanvankelijk werd gedacht door de eerste auteur), is theoretisch denkbaar, gezien de situering en richting van de betreffende doorboringen. Verdere studie door de tweede auteur heeft uitgewezen dat deze oplossing, praktisch gezien, met stelligheid dient te worden verworpen. Het zou niet alleen een nogal geavanceerd instrumentarium en materiaal gevegd hebben, maar evenzeer een eigenlijk onvoorstelbaar manipulatief vermogen van de aanbrenner/practicus. Het is nog onwaarschijnlijker dat het lijdend voorwerp het vastnaaien door het tandvlees (en het alveolaire bot?) zou hebben doorstaan. Zo wel, dan zou de onvermijdelijk daaropvol-

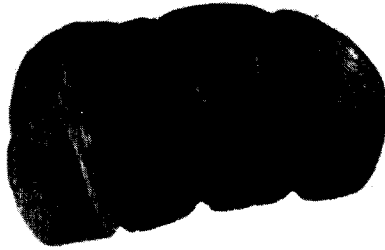
Afb. 3. Tekening van kaak, ontbrekende elementen en wijze van bevestiging van de bovenprothese (tekening Tj. Pot).

gende ontstekingsreactie – met veel pijn verbonden – het lichaamsvreemde materiaal in relatief korte tijd effectief hebben uitgestoten.

De enig mogelijke verklaring van de functie der twee series doorboringen kan wellicht ontleend worden aan de situering van met name de gaatjes frontaal tussen de kunstelementen. Zij zitten min of meer op de hoogte van de oorspronkelijke tandvlees-rand. Het lijkt dan ook denkbaar dat de doorboringen het mogelijk maakten een of ander materiaal (leer?) aan de prothese vast te naaien, waardoor de onmogelijk lange tanden (en het daaruit voortvloeiende 'konijn- uiterlijk') effectief werden ingekort en er een soort imitatie-tandvlees werd gesuggereerd (zie afb. 3 onder D). Een bijkomstig voordeel hierbij is de 'voering' van de harde prothesebasis met een wat zachtaardiger materiaal.

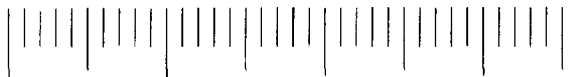
Afb. 4a. Vooraanzicht (buccaal) van de onderprothese.

Afb. 4b. Voor- en bovenaanzicht met de gedeeltelijke doorboring.

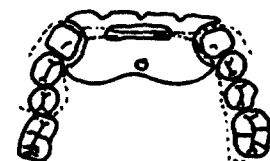
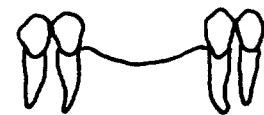
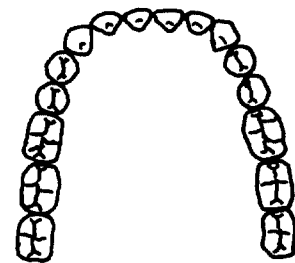
Afb. 4c. Aanzicht van de binnenzijde met het hiaat boven de transversale doorboring en het gedeeltelijk uitgeboorde gat (foto's ROB, Amersfoort).

Het is voorstelbaar dat deze ongetwijfeld kostbare gebitsvoorziening voor een notabele werd vervaardigd, die het omvangrijke hiaat en de daardoor invallende lip wilde camoufleren. Waarschijnlijk alleen voor bepaalde gebeurtenissen of in bepaalde situaties, want het aanbrengen voor meer dan tijdelijk lijkt haast niet mogelijk. Daarbij moet vooral gedacht worden aan de hygiënische aspecten van zo'n voorziening, hoewel die ook bij de notabelen onder onze voorvaders – vooral wat de mond betreft – niet het sterkste punt vormde. Voedselretentie en alle gevolgen vandien zullen voor de betrokkene en zijn directe omgeving merkbaar onaangenaam zijn geweest.

Het is niet uitgesloten dat deze gebitsconstructie slechts bij hoogtij-gelegenheden werd aangebracht. Het 'konijne-effect' van de lange tanden kan de beoogde cosmetische verfraaiing meer dan teniet hebben gedaan, maar door de voorgestelde verkorting der tandlengte bevredigend zijn opgelost. In dat verband kan nog een ogenblik gedacht worden aan de over het algemeen hoge 'lachlijn' bij vrouwen, in te-

Afb. 5. Tekening van de kaak en de wijze van bevestiging van de onderprothese (tekening Tj. Pot).

genstelling tot die bij mannen. Met de toch al ruimschoots gehanteerde fantasie lijkt het dan ook nog mogelijk deze prothese – met enige waarschijnlijkheid – aan een vrouw toe te schrijven.

De vierdelige tandvervanging (onderprothese)

Deze prothese is aanmerkelijk kleiner. De breedte bedraagt 21 mm, de hoogte 12-13 mm en de dikte is 10-11 mm (afb. 4, 5). Het aantal elementen, hun vorm en de gezamenlijke breedte wijzen op een vervanging van de vier snijtanden in de onderkaak. Het sagittale en transversale verloop van het draagvlak op het tandvlees ondersteunen dat; de sagittale kromming en de breedte ervan komen met die van een tandeloze kaakwal in de onderkaak overeen. Het gebitje bleek uiteindelijk heel goed te passen in een onderkaak uit de opgraving van het Minderbroederklooster in Dordrecht (zie afb. 6). De snijtanden uit deze kaak moeten reeds geruime tijd zijn verdwenen, aangezien de hoektanden beide reeds aanzienlijk naar binnen 'overhellen'. Ook bij de oorspronkelijke drager van de prothese moet ditzelfde *ante mortem* tandverlies zijn opgetreden. We laten hier in het midden of dat door een trauma (klap of val met als gevolg het verlies van de vier snijtanden) of door een verlies als gevolg van tandsteen-afzettingen werd veroorzaakt. Als de onder- en bovenprothese van één en dezelfde persoon zijn geweest lijkt een trauma – waarbij in één klap negen elementen verloren zijn gegaan – de meest waarschijnlijke verklaring.

Afb. 6. Een poging tot reconstructie: de prothesen uit Amsterdam gemonteerd in een schedel uit Dordrecht (foto ROB, Amersfoort).

De transversaal verlopende doorboring kan – gezien de forse diameter (circa 2 mm) ervan – op de toepassing van een metalen beugel wijzen, die als geleiding de linguale zijde van de tandboog volgde en op een of andere wijze aan de gebitselementen werd bevestigd. De situering van de uiteinden der doorboring – exact ter plaatse van de voormalige contactpunten tussen de hoektanden en de alterale snijtanden – lijkt de gedachte aan een beugel evenwel in de weg te staan; ter plaatse was er geen ruimte voor. Het is echter wel denkbaar dat een relatief dunne (metaal)draad – vanuit de doorboring komend – langs de buccale zijde van de hoektanden (en één of meer erachter liggende elementen) liep, een element omvatte en vervolgens aan de linguale zijde terugkeerde naar en in de doorboring. Daarbij werden aan beide zijden één of meer elementen omklammerd. Fixatie of bevestiging aan elkaar van de terugkerende draden kan in het hiaat vlak achter de (kunst)snijtanden zijn gerealiseerd, waarbij toepassing van een opvullende kitsubstantie (kennelijk vergankelijk) niet moet worden uitgesloten. Voor het betreffende hiaat kan geen andere functie bedacht worden. Het is zeker niet het gevolg van slijtage van de doorboring, zoals aanvankelijk werd gedacht. Twee aan de binnenzijde aangebrachte inkepingen zijn vooralsnog onverklaarbaar. Het niet volledig uitgeboorde gat aan de linguale rand van de prothese lijkt niet nodig voor de bevesti-

ging van de prothese in de mond. Wij denken dan ook aan een gaatje waarmee het exemplaar aan een draadje kon worden opgehangen als het niet werd gedragen.

Hoewel de verhoudingen met betrekking tot de breedte der snijtanden door de gedeeltelijke overlapping van de hoektanden enig geweld is aangedaan, kan het cosmetisch effect van deze tandvervanging bevredigend zijn geweest. Door de manier van bevestigen moet worden uitgesloten dat er mee gebeten kon worden. Dit laatste wordt overigens bevestigd door het ontbreken op zowel de onder- als de bovenprothese van slijtsproren als gevolg van kauwbewegingen.

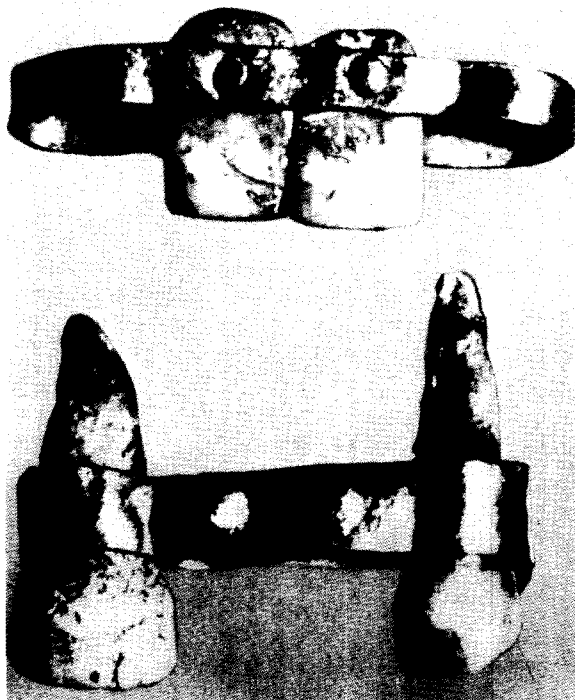
Historisch kader

De prothesen zijn waarschijnlijk de oudst bekende uit Nederland. De datering in de beerput, verricht aan de hand van het aanwezige aardewerk, geeft aan dat de gebitten tussen 1600 en 1650 werden weggegooid.

De oudste prothesen zijn afkomstig uit de Etruskische cultuur. In de 6e eeuw voor Chr. werden al uit reepjes goud en losse mensentanden prothesen vervaardigd (afb. 7; zie ook Pot, 1985a en -b). Van de Egyptenaren is bekend dat loszittende tanden met gouddraad werden gefixeerd. Ook uit Sidon is een dergelijk voorbeeld bekend (afb. 8). Deze methoden werden ook in West-Europa omstreeks 1500 nog toegepast. Uit de kerk van Wiewert (Friesland) is bij een van de skeletten een complete prothese van 'ivoor' aangetroffen met de daarbij behorende onderkaak (Hepkema, 1896, herdruk 1960). Deze vondst kan eveneens uit de 17e eeuw afkomstig zijn, doch de vondstomstandigheden zijn verre van duidelijk. Een nadere beschouwing van de onderkaak en het gebit laten zien dat de prothese aan de rechterkant meer kiezen heeft dan aan de linkerkant, terwijl dat bij de 'bijbehorende' onderkaak net andersom is. Hepkema (pag. 34) schrijft het gebit toe aan Anna Maria van Schuurman, die in 1678 overleed, terwijl in hetzelfde boek Dr. J. R. Jansma (pag. 101) het gebit toeschrijft aan een der freules Van Aarsen van Somelsdijk, die stierf rond 1710. Een nadere studie van het gebit in Wiewerd heeft uitgewezen dat de 'bijpassende' onderkaak door onbekenden is ontvreemd en dat de vorm en de uitvoering van de prothese zo anders is dan de bekende 16e- en 17e-eeuwse gebitten, dat sterk met de mogelijkheid rekening moet worden gehouden dat het gebit door een grappenmaker later in de kelder is gestopt. Het materiaal waarvan de prothese is gemaakt kan zeer goed runderbot zijn.

De oudste enigszins op de Amsterdamse gebitten lijkende prothese uit West-Europa stamt uit een 16e-

Afb. 7. Etruskische goudbandprothese, aan nog vastzittende tanden worden met plaatjes goud losse elementen toegevoegd (Hoffman-Axthelm, 1973, afb. 50).

Afb. 8. Versteving van loszittende tanden met behulp van gouddraad, gevonden te Sidon, datering 5e eeuw voor Chr. (Hoffman-Axthelm, 1973, afb. 16).

Afb. 9. Volledige prothese uit runderbot, gevonden te Bazel. Datering rond 1500. Het gebit is reeds uitgerust met een benen veer (foto ROB, Amersfoort).

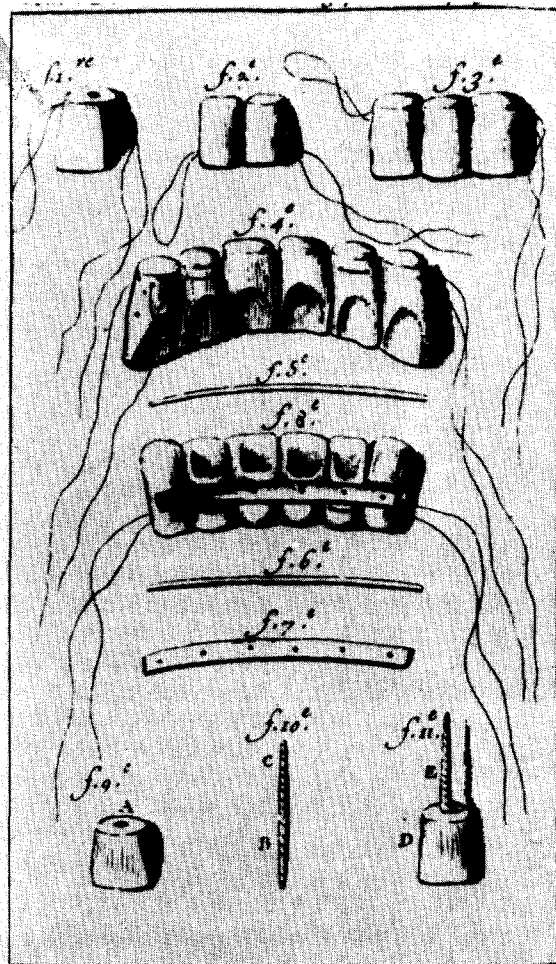
Afb. 10. Gebit ter vervanging van de snijtanden uit de onderkaak, afkomstig uit de collectie van het Forschungsinstitut für Geschichte der Zahnheilkunde te Keulen. Datering 18e eeuw. Op een basis van ivoor zijn hier met houten stiften mensentanden bevestigd. Uit de vorm is af te leiden dat het een ondergebit betreft (foto ROB, Amersfoort).

eeuws graf te Bazel. Met name de vorm van de tanden (het hoge bovengebitt en het lage ondergebit) lijkt op die uit Amsterdam. De verdere uitvoering is echter anders (afb. 9) daar het een volledige prothese betreft, geheel vervaardigd uit runderbot. Uit de literatuur blijkt dat tot omstreeks 1785 alle prothesen uit bot worden vervaardigd, d.w.z. ivoor, walrus- of nijlpaardtand of het pijpbeen van een rund. Soms worden echter ook echte mensentanden gebruikt, die zoals in een 18e-eeuws voorbeeld uit Keulen op houten stiften in een ivoren basis werden geplaatst (afb. 10). Rond 1740 zijn er vooral in Frankrijk ontwikkelingen aan de gang die het maken van kunstgebitten door beenbewerkers doen overgaan naar het werk van de tandarts. Het is met name Pierre Fauchard geweest die in 1746 met zijn *Le chirurgien dentiste* de doorbraak gaf in de richting van de moderne tandheelkunde, al doet zijn recept tegen cariës – iedere dag een eetlepel verse urine – ons enigszins bizar aan. Fauchard's modern uitzijende stifttanden en prothesen (afb. 11), evenals zijn uitgebreide instrumentarium (afb. 12) geven de vergevorderde stand van de tandheelkunde in het midden van de 18e eeuw aan. Na 1785 komt een nieuwe vinding in zwang dankzij de apotheker Duchateau te St.-Germain-en-Laye bij Parijs. Hij kwam op het idee een prothese te maken

uit porcelein, een materiaalsoort die hij kende vanwege de door hem dagelijks gebruikte mortieren. In 1788 werd patent verleend op de vinding, nadat er langdurig mee was geëxperimenteerd. Ook werden in deze tijd nog steeds veelvuldig echte mensentanden gebruikt in de prothese. Setjes tanden (van onbekende herkomst!) werden veelvuldig verhandeld. In 1808 kwam tandarts Fonzi uit Parijs op het idee om kleine platina oogjes in de porceleinen tanden mee te bakken. Deze oogjes werden op zadeltjes gesoldeerd, die aan een nijlpaardtand of op een gouden basis bevestigd waren. Vanaf 1820 werden de porceleinen tanden voorzien van groeven zodat ze gemakkelijk op de prothesebasis konden worden gezet. In 1856 kost een volledige prothese in Amsterdam f 130,—, en een gouden exemplaar f 140,—, voorwaar een heel vermogen in die tijd (De Maar, 1960, p. 636). Na 1860 wordt de basis van de prothese vooral rubber. Door de uitvinding van de vulcanisatie (onder stoom harden) wordt dit het meest gebruikte materiaal, tot de introductie van kunstharsen en plastics in recenter tijden.

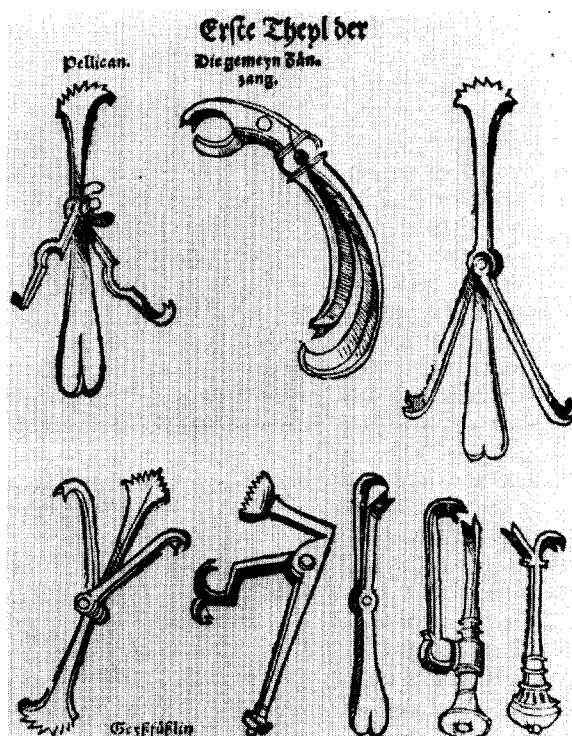
Afb. 11. Stifttanden en volledige prothesen van Fauchard. Door middel van draden worden de gebitten op hun plaats gehouden (Hoffman-Axthelm, 1973, afb. 163 en 164).

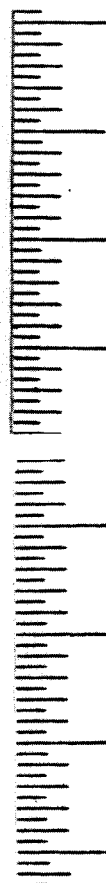
Het vermelden waard is een uit een 13e-eeuwse (!) afvalkuil uit Deventer afkomstige losse kunsttand van porcelein, die echter nooit uit die tijd afkomstig kan zijn (afb. 13). Het exemplaar is voorzien van het cijfer 1 en bezit een inkeping en twee gaten waarmee het op een basis werd bevestigd. Op raadselachtige wijze moet dit vermoedelijk uit de 19e of het begin van de 20e eeuw stammende exemplaar naar beneden zijn gespoeld om terecht te komen in een 13e-eeuwse beerput.

Omdat we uit middeleeuwse opgravingen tot dusver geen benen gebitten kennen, valt aan te nemen dat het dragen ervan een zeldzaamheid was. Ook opgravingen in latere context leverden tot nu toe geen gebitten op. Moge dit het begin zijn van een stormachtige jacht op vroegere kunstgebitten.

Afb. 12. Een deel van het instrumentarium van Fauchard (Hoffman-Axthelm, 1973, afb. 165).

Afb. 13. De losse tand uit een 13e-eeuwse afvalkuil uit Deventer (Burseplein), opgraving ROB 1980 (foto ROB, Amersfoort).

Summary

In the identification proces of pieces of bone found in a cesspit in the Warmoesstraat, Amsterdam two dentures came to light. One set was made of the tusk of a sperm whale or a hippopotamus, the other of the long bone of a cow or perhaps a horse. The bigger is an upper denture replacing four incisors and one canine; the smaller a lower denture replacing four incisors. Both dentures may have been used by one and same person. As appears from a few boreholes the upper denture was probably sewn onto a (lost) leather base. The denture may have been attached to the remaining set of teeth by thread. It is inconceivable that the denture was worn continuously. Considering the 'laughing line' it may be assumed that the wearer was a woman.

The lower denture, too, can only have been used for cosmetic purposes. This one was also perforated, so that it could be fastened to the remaining teeth by thread.

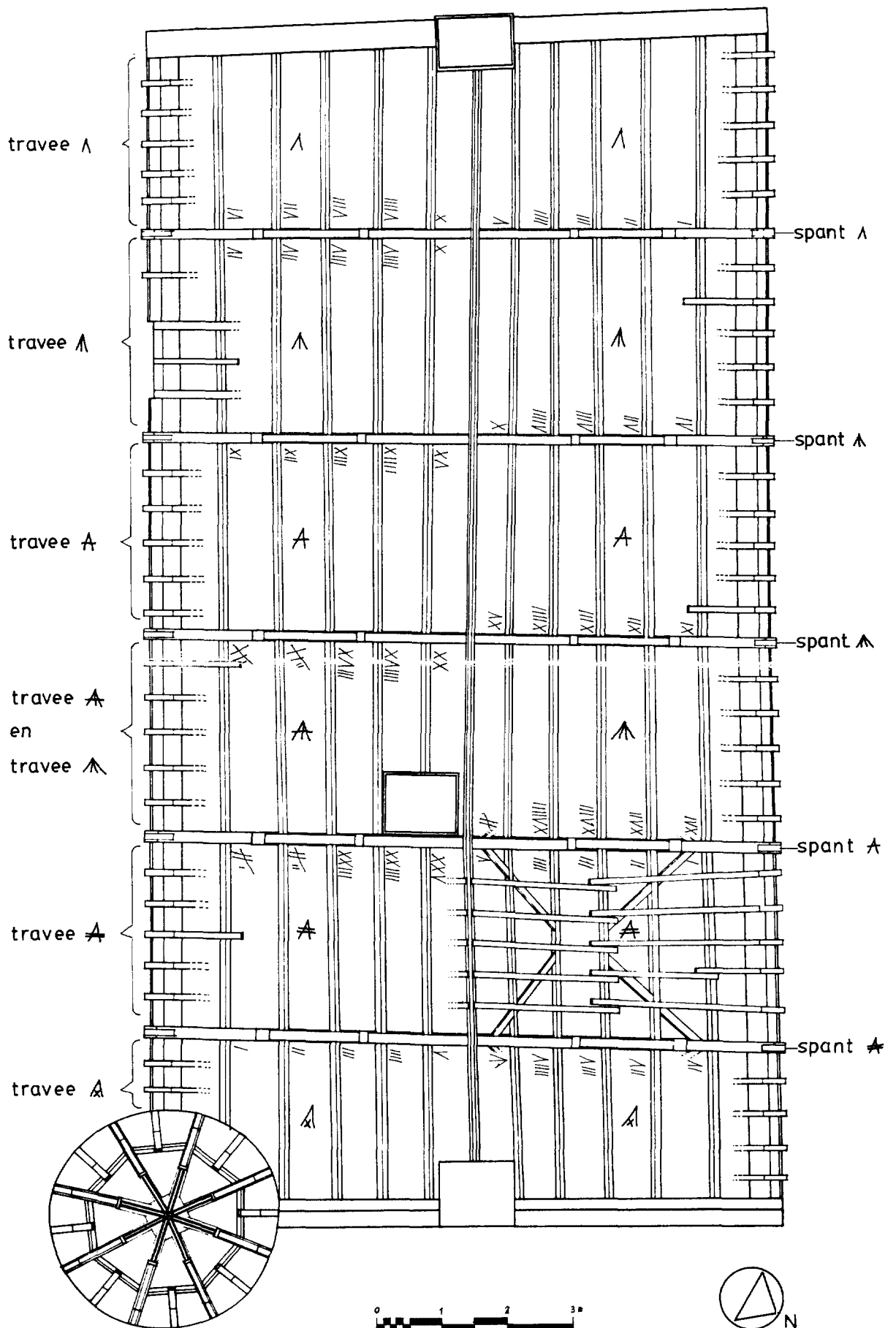
To judge from the accompanying finds both dentures date from the first half of the 17th century and they appear to be the oldest known in the Netherlands. The oldest known dentures were made by the Etruscans (6th century B.C.). Till about 1785 dentures were made of animal bone, i.e. ivory, tusk or a walrus or a hippopotamus, or the long bone of a cow. Sometimes real human teeth were used. Later on they were made of porcelain, rubber and still later plastic.

Literatuur

- Hepkema, J., 1896: *Wiewerd en zijn historie* (herdruk 1960).
Hoffman-Axthelm, W., 1973: *Die Geschichte der Zahnheilkunde*, Berlin.
Maar, F. E. R. de, 1960: 'Prothetische tandheilkunde in Amsterdam in het midden van de 19e eeuw', *Tijdschrift voor Tandheilkunde* (57), 634-648.
Pot, Tj., 1985a: 'Etruskische gebitsreconstructie', *Nederlands Tandartsenblad* (9), 249-250.
Pot, Tj., 1985b: 'Etruskische gebitsreconstructies', *Nederlands Tandartsenblad* (10), 282-283.

Verklarende woordenlijst

- atrofie (resorptie) – in omvang afnemen van het kaakbot
buccaal – aan de mondzijde
cuspidaat – hoektand
lateraal – zijdelings gelegen
linguaal – aan de tongzijde
omklammering – omvatten, van een klammer voorzien
sagittaal – van achteren naar voren
transversaal – overdwars gelegen
voedselretentie – achterblijven van voedselresten

Afb. 1. Kaplan kasteel
Grasbroek met daarin
aangegeven de (tel)mer-
ken der spanten, tra-
veeën en gordingen.

De kapconstructie van het kasteel Grasbroek

In juli 1986 is door de Technische Universiteit Delft een onderzoek uitgevoerd naar de bouwgeschiedenis van het nabij Limbricht gelegen kasteel Grasbroek. Daarbij werd de kapconstructie aan een intensief onderzoek onderworpen. Het kasteel bezit een waardevolle kap, die nog geheel uit de bouwtijd stamt. Zowel uit literatuur- en archiefonderzoek¹ als uit het bouwhistorisch onderzoek² kan geconcludeerd worden dat het kasteel in 1596 is gebouwd of voltooid. De hierna beschreven kap met zijn (tel)merken is daardoor vrijwel exact gedateerd. Het kasteel is sinds februari 1987 in restauratie. Door de ontmanteling van de kap is het mogelijk geweest om alle telmerken, pasmerken en overige merken te documenteren. De noodzaak van deze documentatie werd naar mate de restauratie vorderde duidelijker, omdat steeds meer authentieke doch slechte kaponderdelen werden vervangen. Het gevolg is dat thans enkele (tel)merken zijn verdwenen. Daardoor is het gecompliceerde 'telmerkenverhaal' ter plaatse nog moeilijker te bestuderen.

Beschrijving van de constructie

Het daktype is een eiken gordingkap³ en de dakhelling is 55 graden. De zolderverdieping meet 9,70 x 19,20 m buitenwerks en wordt door 5 spanten (h.o.h. 3,20 m) in 6 vakken verdeeld (afb. 1). Elk kapspant bestaat uit twee boven elkaar geplaatste spantjucken, waarop een stijve driehoeksconstructie rust (afb. 2). Iedere spantjuck bestaat uit een dekbalk die aan beide zijden door twee spantbenen gedragen wordt. Dit is bijzonder, daar er in Nederland weinig gordingkappen met 'dubbele' spantbenen bekend zijn. Eén van de beschikbare voorbeelden is het 17e-eeuwse huis Paardestraat 19 in Sittard.⁴ De kap van dit huis vergelijkbaar met die van Grasbroek, met dien verstande dat bij het huis in Sittard alléén het onderste spantjuck van dubbele spantbenen is voorzien (afb. 3). Ook het kasteel Ter Worm bij Heerlen,⁵ de 16e-eeuwse zaalbauw van het kasteel Kellenberg te Barmen, Kreis Jülich, BRD⁶ en de stalvleugel van het huis Genhoes te Brunssum⁷ hebben gordingkappen uit de eerste helft der 17e eeuw, waarbij – net als in Sittard – alleen het onderste spantjuck van dubbele spantbenen is voorzien. De genoemde voorbeelden hebben met elkaar gemeen dat zij in of aan de grenzen van het voormalige hertogdom Gulik liggen. Misschien is er voor dit gebied sprake van een regionaal type gordingkap met dubbele spantbenen.

Door de aanwezigheid van dubbele spantbenen moet er onderscheid gemaakt worden tussen binnenste en buitenste spantbenen. De spantbenen aan de binnenzijde zijn telkens krommers. Het onderste juk is – in tegenstelling tot het juk erboven – door

middel van korbels verstijfd en is geplaatst op een moerbalk. De driehoeksconstructie boven in het spant is verstijfd door een hanebalk en twee verticale schoren. De kapvoet wordt het zijdelings afschuiven belet door blokkeels die verbonden zijn met de krommers. Op deze blokkeels en de buitenste spantbenen is door middel van klossen een aankapping aangebracht.

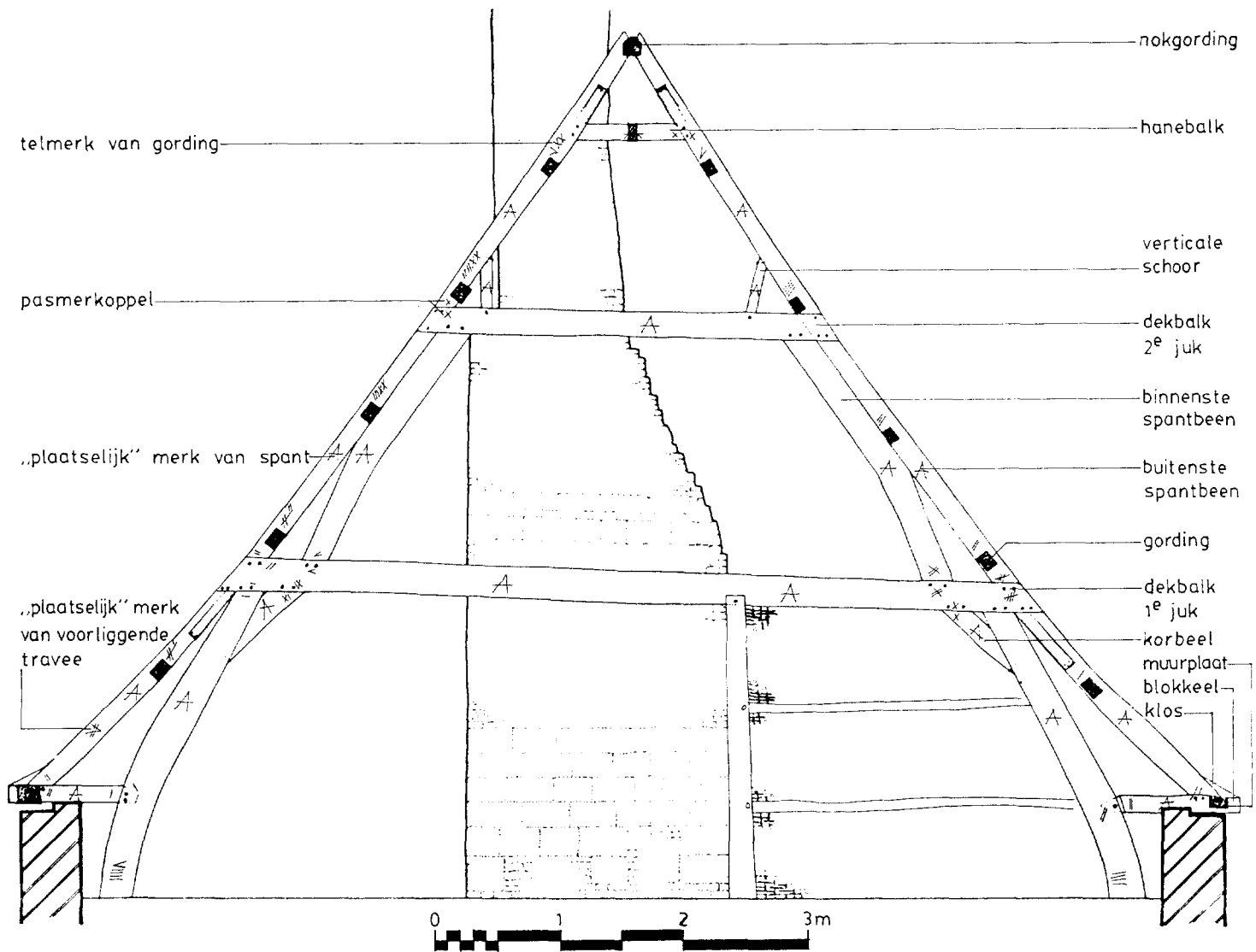
Alle onderlinge verbindingen van het spant zijn met een pen- en gatverbinding gerealiseerd. De toognagels zijn rond en hebben een diameter van 2,5 cm. Alleen de korbels en de verticale schoren van de bovenste driehoek zijn aan één zijde door middel van gesmede spijkers met de overige spantdelen verbonden. Alle gordingen zijn steeds in de (buitenste) spantbenen ingelaten. Bij de eerste en laatste travee zijn de gordingen in de kopgevel opgelegd en verankerd. De muurplaat ligt halfhouts over de blokkeels. De verbinding van de gordingen met het spant is steeds versterkt door schoren die in het dakvlak zijn gelegen. Dit windverband bestaat aan elke zijde per travee uit 4 schoren. Zij lopen telkens van de onderen bovenzijde van de spanten naar de in het midden en de daarboven gelegen gording (afb. 4). De schoren zijn halfhouts verbonden met de gordingen. Deze verbindingen zijn gepend, in tegenstelling tot de verbinding van de schoren met het spant die gespijkerd is. Voorts zijn er nog schoren tussen de nokgording en de hanebalk aangebracht. Ook hier is één verbinding, namelijk die met de hanebalk, gespijkerd.

Op de gordingen en de muurplaat rusten de kepers (Ø 9 cm, h.o.h. 52 cm). Deze zijn steeds ter hoogte van de in het midden gelegen gording onderbroken en aan de gording gepend verbonden. Net zoals de hiervoor beschreven buitenste spantbenen van het onderste juk zijn de kepers aan de dakvoet van een klos voorzien ten behoeve van de aankapping. Op de plattegrond (afb. 1) is te zien, welke kepers nog eens voor een tweede maal zijn onderbroken ter hoogte van de onderste gording. Dit zijn vrijwel zeker de plaatsen van de inmiddels verdwenen dakkapellen.⁸ Aan de voorzijde (= zuidzijde) waren op regelmatige afstand twee dakkapellen en een soort hijsluik geplaatst (afb. 5), terwijl de achterzijde mogelijk drie dakkapellen heeft gehad. Het geheel was vroeger voorzien van een leien dak in maasdekking,⁹ op dakbeschot.¹⁰

Merken van de kap

Er zijn bij de kap vijf reeksen gesneden merken aangetroffen: twee reeksen van plaatselijke merken, één reeks pasmerken of paringen en twee reeksen telmerken.

* De auteur studeert aan de faculteit der Bouwkunde van de Technische Universiteit te Delft en heeft in het kader van een Bouwhistorisch onderzoek, de hier beschreven kap uitvoerig kunnen documenteren. De tekeningen en foto's zijn, tenzij anders vermeld van zijn hand.

Afb. 2. Spant A, met alle (tel)merken, naar het westen gezien.

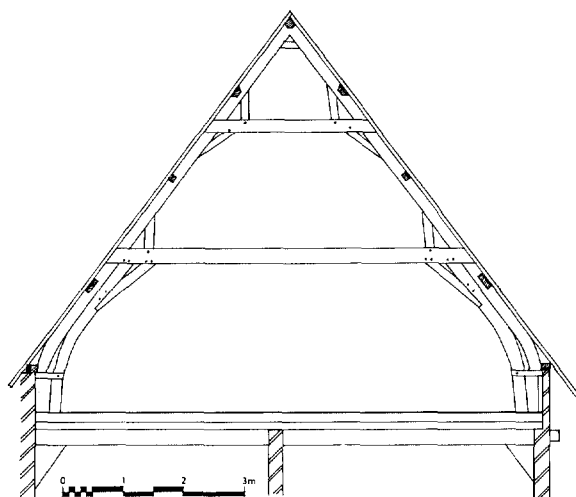
Reeks van plaatselijke merken der spanten

Deze reeks bestaat uit vijf merken (afb. 6). Omdat er géén sprake is van een doorgaande nummering, spreken we niet van telmerken. Daar er tot op heden geen vergelijkbare merken elders in het land gesignaleerd zijn, is het aannemelijk dat het hier om merken van 'plaatselijke' (dat wil zeggen: niet Hollands of Vlaams georiënteerde) timmerlieden gaat. Deze (plaatselijke) timmerlieden waren meer vertrouwd met het maken van ingewikkelde vakwerkhuizen danwel met gordingkappen.

De spanten zijn van west naar oost gemerkt met de volgende serie merken: Δ , ∇ , ∇ , Δ , ∇ (zie afb. 1). De merken zijn telkens aan de oostzijde van ieder constructie-onderdeel van het spant aangebracht. De dekbalk van het onderste juk van elk spant heeft – in tegenstelling tot de overige spantdelen – twee merken.

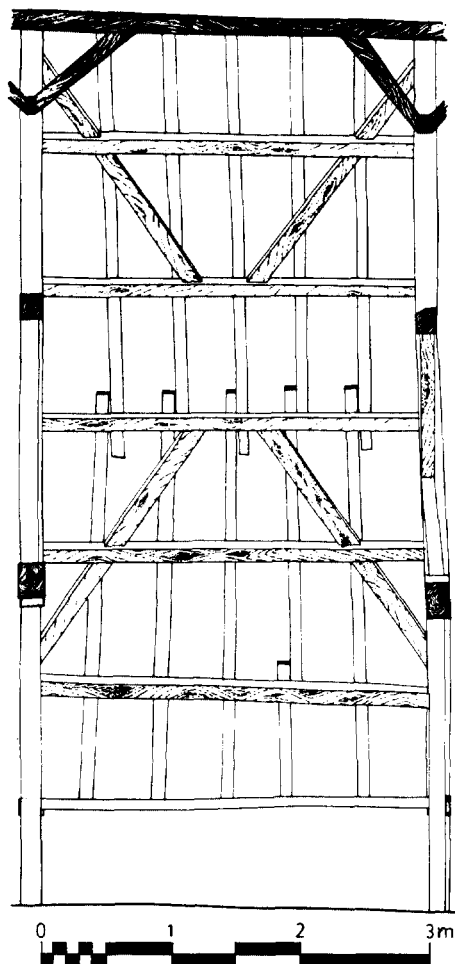
Reeks van plaatselijke merken der traveeën

Bij het merken van de traveeën heeft men gebruik gemaakt van de merken van de spanten uit de eerste

Afb. 3. Sittard, kap van het huis Paardestraat 19. Naar: H. Janse, 'Gordingkappen in Nederland', Bulletin KNOB 68 (1969), 4.

Afb. 4. Travee \triangle , naar het noorden gezien.

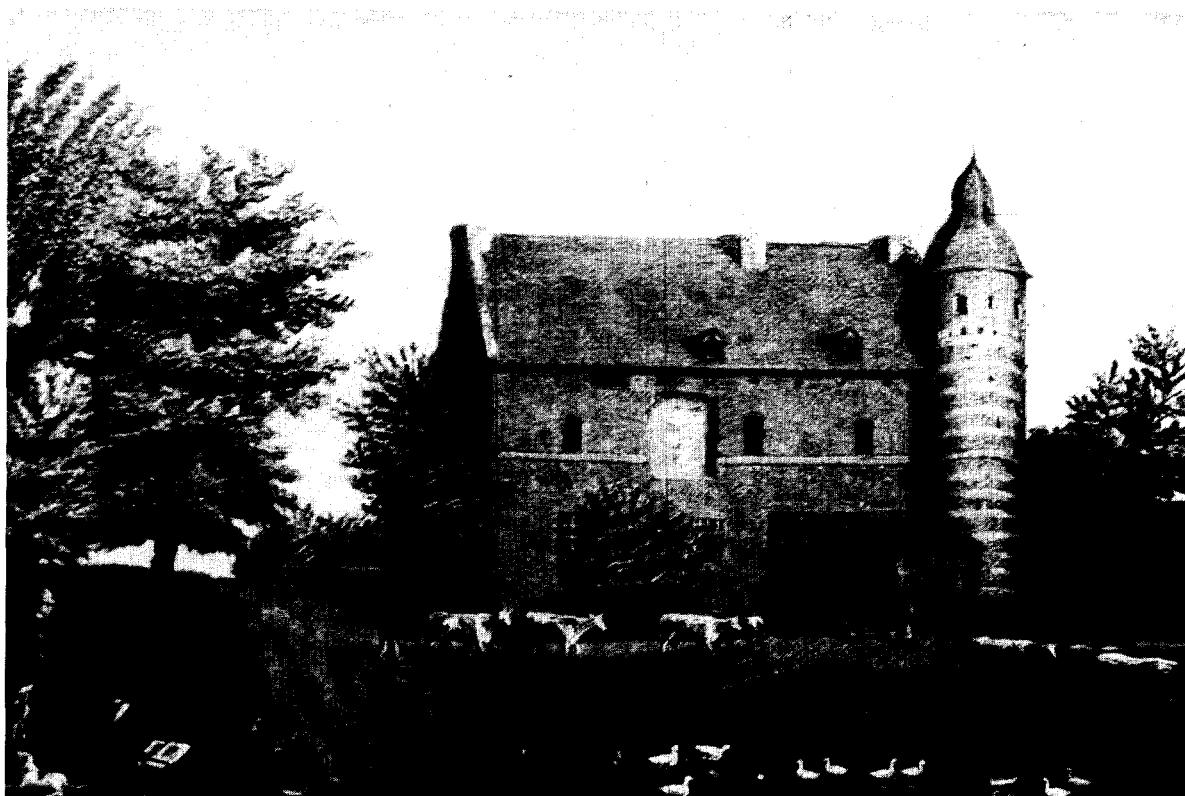

reeks, aangevuld met twee andere merken (afb. 7). De gordingen en het windverband hebben per travee identieke merken, ook steeds weer op het midden van de gordingen en schoren aangebracht (afb. 1 en 11). Typisch is dat travee 4 twee verschillende merken heeft voor de noord- en zuidzijde: \triangle en \triangle . Mogelijkerwijze kan dit het gevolg zijn van de doorbreking van het dakvlak ten behoeve van het rookkanaal. Hierdoor moest de constructie van het zuidelijke dakvlak ter plaatse van travee 4 worden aangepast en werd wellicht daarom een ander 'travee-merk' toegepast. Het merk van elke travee is bovendien ook nog eens op de buitenste spantbenen van het onderste juk van de twee aangrenzende spanten aangegeven. Op deze spantbenen bevinden zich dientengevolge aan twee zijden de 'travee-merken', naast het 'spantmerk' uit de eerste reeks (afb. 8 en 12).

Reeks pasmerken

De pasmerken vormen steeds koppels van merken, die bij de verbinding van twee kaponderdelen op ieder deel identiek zijn aangebracht. De reeks pasmerken is opgebouwd uit een aantal plaatselijke merken (reeksen 1 en 2), telmerken (reeksen 4 en 5) en een

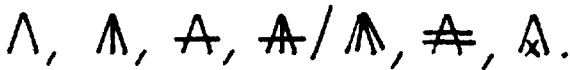
Afb. 5. Schilderij (XIX B) met dakkapellen en oude (originele?) spitsbeëindiging.

Afb. 6. Reeks van plaatselijke merken der spanten.

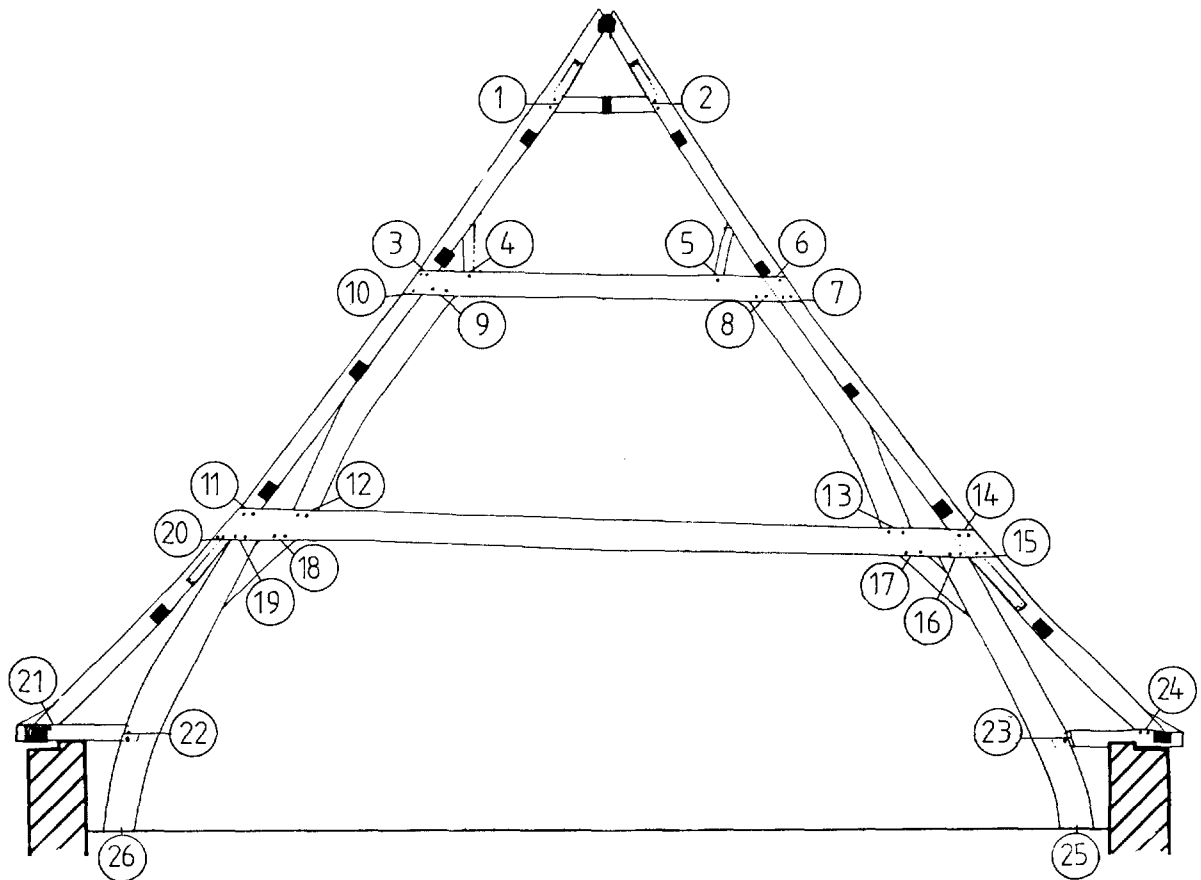
Afb. 7. Reeks van plaatselijke merken der traveeën.

Afb. 8. Overzicht van traveeënmerken, op de buitenste spantbenen van het eerste juk aangetroffen.

	noordzijde	zuidzijde		
spant Δ	Δ	Δ	west	travee Δ
			oost	travee Δ
spant Δ	Δ	Δ	west	travee Δ
			oost	travee Δ
spant Δ	Δ	Δ	west	travee Δ
			oost	travee Δ en Δ
spant Δ	Δ	Δ	west	travee Δ
			oost	travee Δ
spant Δ	Δ	Δ	west	travee Δ
			oost	travee Δ

drietel merken, die alleen als pasmerk in de kap zijn aangetroffen. De pasmerken zijn onregelmatig op de oostzijde van de spanten aangebracht. Zo heeft spant Δ 8 pasmerkkoppels, dit in tegenstelling tot spant Δ , dat er 16 heeft (afb. 13). Afbeelding 9 geeft een overzicht van de pasmerkkoppels der spanten. Er is geen sprake van een totale doorgaande nummering per spant. Soms komt er op een dekbalk wel eens een serie van drie merken voor, maar dat zijn uitzonderingen. Daarom komen de pasmerken meer als een hulpmiddel over. Afbeelding 2 geeft een overzicht van de telmerken, pasmerken en plaatselijke merken van spant Δ .

	1	2	3	4	5	6	7	8	9	10	11	12	13	14	15	16	17	18	19	20	21	22	23	24	25	26
spant Δ											X	#	#			Δ			##		/	<		//	/	IV
spant Δ				/	/	Δ	Δ	///		Δ	IX	Δ	/	//	Δ	Δ			Δ	Δ	//	/			//	VII
spant Δ						##	#	Δ			///	XIII		XII	XI				X	Δ	X	Δ	//	///	///	VIII
spant Δ	X	X								//	V	#	#				X	XI	/		//	/	//	//	///	VIII
spant Δ			/	/	/			##	#		Δ	X	XI		IA				Δ	/		/	//		///	VIII

Afb. 9. Overzicht van pasmerkkoppels der spanten.

Afb. 10. Overzicht van telmerken der schoren.

	noordzijde	zuidzijde
travee Λ	I, II	# of A
travee Λ	$\Lambda, \Lambda I, \Lambda II, \Lambda III$	XII
travee A	X, XI, XII, XIII	$\Lambda II, \Lambda III, \Lambda IIII, X$
travee Λ/Λ	X, XI, XII, XIII (Λ)	X, XI (Λ)
travee Λ	$\Lambda, \Lambda I, \Lambda II, \Lambda III$	$X\Lambda, X\Lambda I, X\Lambda II, X\Lambda III$
travee Λ		

Reeks telmerken der gordingen

De merken, die zijn aangebracht bij de verbinding van spant en gording, vormen een logische oplopende reeks. Deze kunnen we derhalve als telmerk beschouwen.

Zowel aan de noord- als aan de zuidzijde is er een reeks van 30 telmerken. De noordzijde heeft een reeks van 1 t/m 20, gevolgd door een van 1 t/m 10, terwijl de reeks aan de zuidzijde doornummert van 6 t/m 25 en afsluit met een reeks van 1 t/m 5 (afb. 1). Steeds wordt er een telmerk aangetroffen op het spantbeen, juist boven de verbinding met de gording, en één op de gording zelf. Bijzonder is dat de telmerken van de gordingen van het noordelijk dakvlak in de eerste 4 traveeën alleen op de gording zelf zijn aangebracht en dus op het spantbeen ontbreken. De verklaring ligt misschien wel in het feit dat deze gemerkte verbindingen op de westzijde van het spant

aansluiten. Daar de telmerken van de gordingen tot de hoofdopzet behoren, zullen die direct bij het vervaardigen van de spanten daarop zijn aangebracht. Bij het samenstellen van de spanten werden de onderdelen op de grond uitgelegd. Hierdoor werd alleen de bovenzijde (de huidige oostzijde) in eerste instantie van telmerken voorzien. Het is dan erg onpraktisch om op de achterzijde (de huidige westzijde) van de spanten telmerken aan te brengen. Het ontbreken van telmerken boven de gordingen aan de zuidzijde van de spanten Λ en Λ is vooralsnog onverklaarbaar. Dit omdat deze gordingen wél op de oostzijde van de spanten aansluiten.

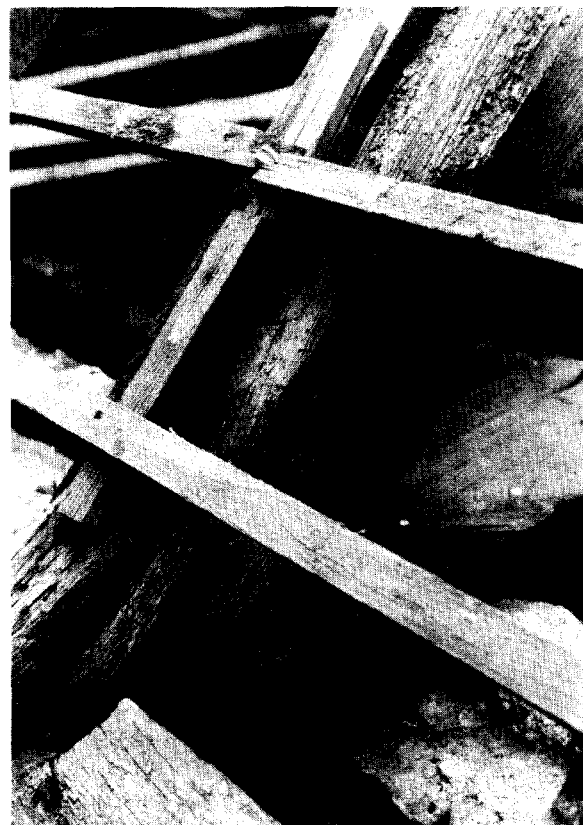
Bij het bestuderen van afbeelding 1 valt op dat binnen de reeks telmerken twee merkwijzen voorkomen.

De gordingen aan de zuidzijde van spant Λ zijn genummerd met de volgende serie telmerken: #I (21), #II (22), XXIII (23), XXIII (24) en XXV (25). Dit houdt in dat er minimaal twee timmerlieden werkzaam waren, waarbij er één al de 'moderne' renaissance merkwijze gebruikte (telmerken 23, 24 en 25) en de ander nog de 'oude' middeleeuwse getrokken telmerken (telmerken 21 en 22) hanteerde (afb. 14).

Afb. 11. Gording van travee Λ .

Afb. 12. Merk Λ van voorliggende travee, op buitenste spantbeen van spant Λ aangetroffen.

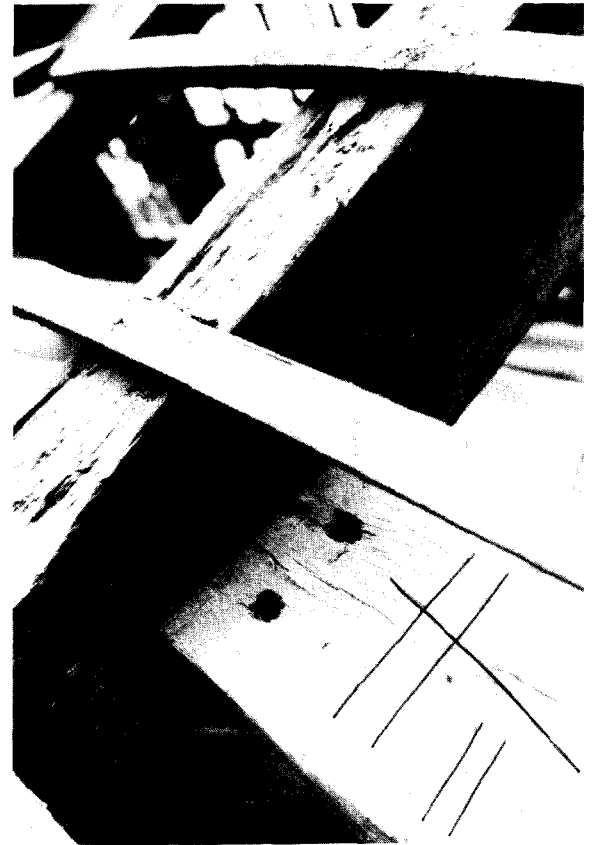
Afb. 13. Pasmerkkoppels IX, F, A, A van spant A.

Afb. 14. Telmerk H (22) op gording en spant A.

Afb. 15. Telmerk X (15) op schoor en gording van travee A.

Reeks telmerken der windverbanden

De telmerken van de windverbanden vormen steeds per travee twee series. De uiteinden van de vier schoren die op de in het midden en de daarboven gelegen gording aansluiten, zijn telkens voorzien van een telmerk. Zo ontstonden de oplopende series, verwerkt in afbeelding 10. Hoewel de series zelf volkomen logisch zijn, vertonen ze onderling weinig samenhang, daar zij niet aansluitend genummerd zijn. Uit deze afbeelding blijkt ook dat er alleen renaissance merken bij de schoren voorkomen (afb. 15).

Conclusie

De hierboven genoemde nummering van plaatselijke merken, pasmerken en telmerken van de kap is zeer gecompliceerd. Het is opvallend dat de nummering volgens vijf verschillende reeksen is aangebracht. Door het aanbrengen van zowel plaatselijke merken als pasmerken konden vergissingen bij het samenstellen van de spanten uitgesloten worden. Als men de spanten alleen van plaatselijke merken had voorzien (zonder pasmerken) dan was dat al voldoende geweest om de spanten in het werk te assembleren. Dit geeft aan dat de reeksen van plaatselijke merken als een belangrijk hulpmiddel moeten worden beschouwd.

Verder is er bij de verschillende reeksen geen onderscheid tussen links en rechts gemaakt, iets wat wel gebruikelijk was bij de in de middeleeuwen gebruikte merken.¹¹

Een verklaring voor de bovenvermelde methode van merken kan gevonden worden in het feit dat Gras-

broek rond de bouwtijd (1596) binnen de grenzen van het hertogdom Gulik lag.¹² Hierdoor was men in eerste instantie Guliks (Nederrijns) georiënteerd, en het is goed denkbaar dat dit ook voor de timmerlieden gold. Zij waren waarschijnlijk niet vertrouwd met het Nederlandse systeem van werken in vlakken (d.w.z.: alleen op de spanten aan één zijde merken aanbrengen). Omdat dit systeem minder geschikt was voor de (niet Nederlandse) gordingkap, pasten de timmerlieden de plaatselijke merken en pasmerken als hulpmiddel toe.¹³

Verder mag men veronderstellen dat de timmerlieden zelf niet erg vertrouwd waren met het regionaal gebruikelijke gordingendak. Dit, omdat het aanbrengen van telmerken bij gordingen in het Nederrijns gebied wel vaker voorkomt, maar hier op Grasbroek geen echt doorlopende reeks telmerken van 1 t/m 30 oplevert. Hierdoor krijgt men ook de indruk dat er buiten het gildeverband is gewerkt.¹⁴

Op de inbreng van verschillende timmerlieden is reeds gewezen. Uit het feit dat er een middeleeuwse en een renaissance nummering door elkaar lopen, naast een serie plaatselijke merken, mogen we afleiden dat er minimaal drie timmerlieden bij de bouw betrokken waren.

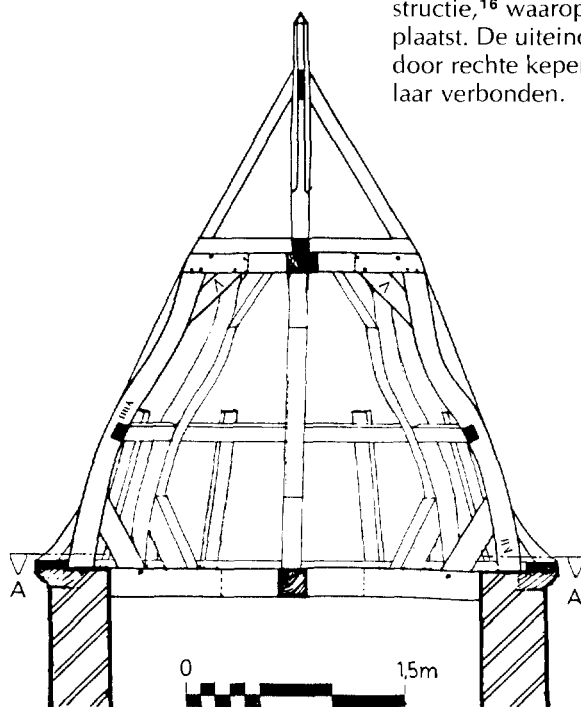
Aanhangsel: documentatie torenkap

Een beschrijving van de kapconstructie en de merken van de traptoren moet in verband worden gezien met die van de hierboven beschreven kap van de zaalbouw van het kasteel. Door een belangrijke latere wijziging van de traptoren is het helaas niet mogelijk om een complete en verantwoorde beschrijving van de 'originele' kapconstructie en haar merken te geven. Om een zo volledig mogelijk beeld van de gehele kasteelkap te geven, is hieronder een beschrijving van de huidige torenkap opgenomen.

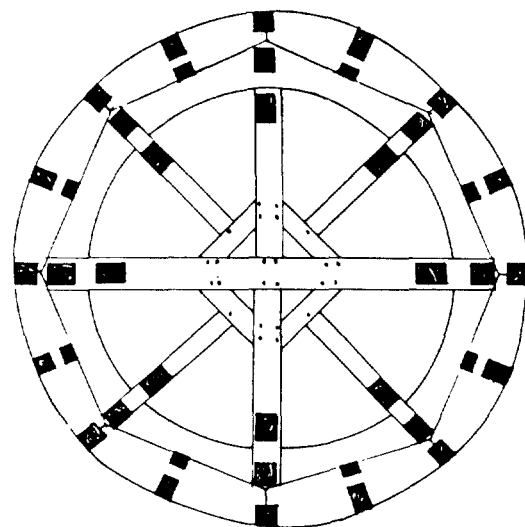
Beschrijving van de constructie

De achtzijdige torenspits bestaat uit twee gedeelten: een gezwenkte onderbouw en een 'piramidevormige' bovenbouw (afb. 16).

De onderbouw is opgebouwd uit 8 gezwenkte spantbenen die zowel aan de onder- als aan de bovenzijde met elkaar verbonden worden volgens de in Nederland algemeen gebruikelijke sterconstructie.¹⁵ De verbindingen van de spantbenen met de sterconstructie worden versterkt door schoren. Op halve hoogte tussen de gezwenkte spantbenen bevinden zich koppelregels. Vanaf elke koppelregel loopt steeds één rechte keper naar de muurplaat. Alle stijlen en kepers hebben een klos ten behoeve van de aankapping. De gezwenkte spantbenen zijn later uitgevlakt tot de huidige vorm. De bovenbouw bestaat uit een kruisconstructie,¹⁶ waarop in het midden een makelaar is geplaatst. De uiteinden van de kruisconstructie worden door rechte kepers met de bovenzijde van de makelaar verbonden.

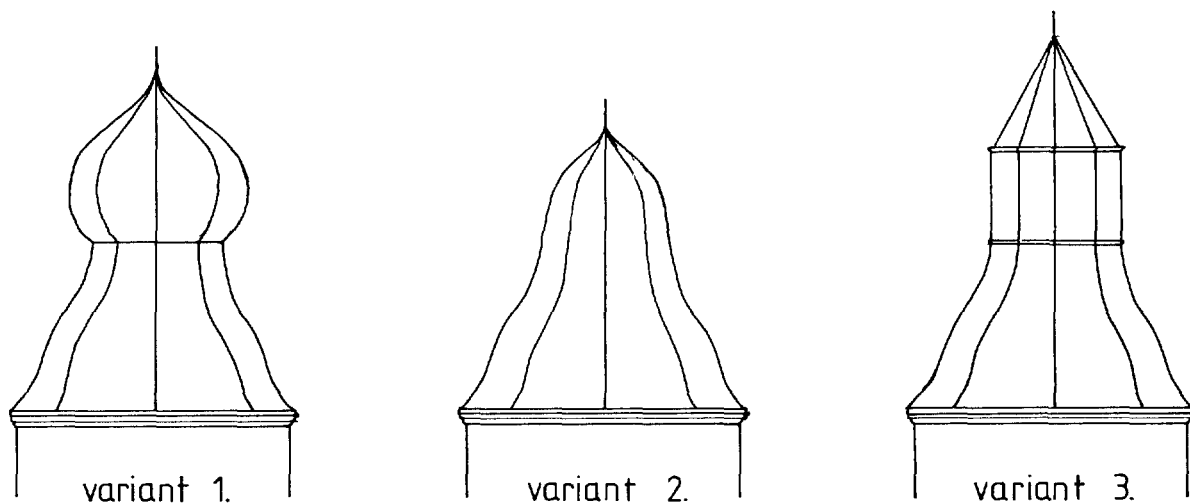

Afb. 16. Huidige torenspits.

DOORSNEDE A-A

Afb. 17. Reconstructie-
tekeningen van to-
renspits.

Merkwaardig is de ontmoeting van de onder- en bovenbouw. De sterconstructie van de onderbouw draagt zonder intermediair de kruisconstructie van de bovenbouw. Een belangrijk gegeven is de aanwezigheid van pengaten aan de bovenzijde van de uiteinden van de bovenste sterconstructie van de onderbouw. Daaruit mag afgeleid worden dat op deze plaatsen vroeger een andere torenbekroning aansloot. Afbeelding 5 geeft over de vorm van deze bekroning geen uitsluitsel. Met enige goede wil kan men in dit schilderij een 'ui-vormige' of 'klok-vormige' beëindiging zien, of een beëindiging zoals de huidige, maar dan 'opgetild' door 8 verticale stijen. Afbeelding 17 geeft drie reconstructievarianten voor de spitsbeëindiging. Variant 1., de ui-vorm, is esthetisch verantwoord maar is te zwaar in verhouding tot de spits van het schilderij uit afbeelding 5. Variant 2., de klok- of helmvorm, is weinig voorkomend, maar wel de meest op het schilderij gelijkende beëindiging. Variant 3., de 'opgetilde' huidige vorm, is esthetisch minder fraai en is bovendien te hoekig in vergelijking met het schilderij. De beëindiging komt in Limburg wel vaker voor, maar is dan geplaatst op een 'bolle' onderbouw.

Merken van de torenkap

Bij het onderzoek zijn alleen telmerken op de onderbouw aangetroffen. Uit het feit dat er geen telmerken op de bovenbouw zijn aangetroffen mag geconcludeerd worden dat deze niet authentiek is. Er zijn twee

reeksen gesneden merken en één reeks gehakte merken aangetroffen. Daarnaast is er nog een aantal gehakte merken, die niet in een reeks ondergebracht kan worden.

Reeks van 'plaatselijke' merken

Deze reeks bestaat uit vier gesneden merken (afb. 18). Elke twee tegenover elkaar geplaatste gezwenkte spantbenen vormen met twee balkhouten uit de sterconstructie en twee korbelen een soort 'juk'. De jukken zijn aan één zijde gemerkt met de volgende serie: \wedge , \blacktriangle , \blacktriangle , \blacktriangle . Alle onderdelen van deze constructie hebben steeds op het midden van elk constructie-onderdeel plaatselijke merken. De merken komen overeen met een viertal merken uit de reeks der spanten (afb. 6). De onderbouw van de torenspits is dus uit dezelfde tijd als de (hoofd)kap, dat wil zeggen uit 1596.

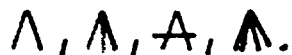
Reeks van telmerken der korbelen

De korbelen tussen de bovenste sterconstructie en de gezwenkte spantbenen zijn aan de onderzijde van gesneden telmerken voorzien. Afbeelding 19 geeft een overzicht van deze onvollledige reeks.

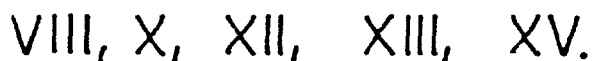
Reeks van telmerken der koppelregels

Aan beide uiteinden van de koppelregels zijn zowel op de koppelregel zelf als op het gezwenkte spantbeen gehakte telmerken aangebracht. De reeks is vrijwel volledig (afb. 20).

Afb. 18. Reeks van
plaatselijke merken van
de torenspits.

Afb. 19. Reeks van tel-
merken der schoren.

Afb. 20. Reeks van tel-
merken der koppelre-
gels.

Overige merken

Behalve een aantal niet in een reeks onder te brengen gesneden merken (bijv.: pasmerk x op gezwenkt spantbeen Δ) zijn er ook nog enkele gehakte telmerken. Deze telmerken zijn bedoeld als een henummering van de torenspits toen deze werd verhoogd in de eerste helft van de 17e eeuw.¹⁷ Het is aannemelijk dat toen ook de merken uit reeks 3 zijn aangebracht, omdat deze merken gehakt zijn en van later datum dan de gesneden merken (reeksen 1 en 2).

Een probleem met betrekking tot de oorspronkelijke toestand van de kap is de aansluiting van de torenspits op de oostelijke topgevel. Omdat de torenspits ca. 2 m lager was geplaatst dan nu het geval is, zou deze voor een deel snijden met de oostelijke topgevel, waardoor behalve een esthetisch slecht beeld, ook een constructief moeilijke situatie zou ontstaan. Aanwijzingen voor een doorbreking van de onderbouw van de torenspits zijn echter nog niet aangetoond.

Het is de vraag of bij de hierboven genoemde verhoging de torenspits onveranderd bleef. Waarschijnlijk was dit wel het geval omdat in de 19e eeuw de onderbouw nog steeds de gezwenkte vorm met een vloeiende aansluiting op de bovenbouw bezat (afb. 5). Indien de spits veranderd zou zijn, dan hebben de reconstructietekeningen (afb. 17) een andere betekenis, daar deze dan de 17e eeuwse toestand voorstellen in plaats van de oorspronkelijke van 1596.

Summary

In July 1986 extensive research was done into the history of the roof construction of Grasbroek manor in Limbricht (Limburg). The whole roof dates from the original construction time of the manor, i.e. 1596. This article describes the construction of the roof and its marks. The way of marking is thoroughly done, perhaps because of the fact that there were at least three carpenters, who had to construct the roof together.

Noten

1. A. Corten, 'Oudheidkundige problemen rond kasteel Grasbroek', *De Maasgouw* 94 (1975), 91-104.
2. Bij het onderzoek van de TU Delft (juli 1986) is gebleken dat het kasteel in één bouwperiode tot stand is gekomen. Latere veranderingen waren van kleine schaal en hebben deze eerste fase niet of nauwelijks aangetast. De voorlopige conclusie van het onderzoek (dat nog op uitwerking en publicatie wacht) is dat de eerste bouwactiviteiten in het einde der 16e eeuw geplaatst kunnen worden.
3. Zie voor definitie gordingskap: H. Janse, 'Gordingskappen in Nederland', *Bulletin KNOB* 68 (1969), 1-10.
4. H. Janse, 'Gordingskappen in Nederland', *Bulletin KNOB* 68 (1969), 4-5.
5. Vriendelijke mededeling A. Viersen.
6. Constatering van de auteur bij zijn bezoek aan Kellenberg in november 1987.
7. Vriendelijke mededeling Ir. T. C. Bauer.
8. Zie schilderij (XIXB), afb. 5. Herkomst: Mevr. Crewe-Jones, geboren Barbou de Roosteren. Dit schilderij laat twee dakkapellen zien, die bleken te corresponderen met de twee onderbroken kepers aan de voorzijde.
9. Zie noot 8.
10. Op de kepers is een min of meer regelmatig spijkerpatroon aangebracht. Om de ca. 21 cm komen spijkergaten voor, direct gevolgd door een tweede rij op ca. 7 cm afstand van de eerste. Het is erg onaanneemelijk dat de leihaken op latten waren bevestigd, daar deze dan onregelmatig (om de 7 en 14 cm) verdeeld waren. Het dakbeschot zal daarom uit delen van 21 cm breedte bestaan hebben. Ten tijde van het onderzoek bestond de dakhuid uit pannen, gedragen door panlatten.
11. Zie voor beschrijving normale merken: H. Janse, Monumenten monografieën 2., Kapconstructies, 1. telmerken (1976), 12-22.
12. Zie noot 1.
13. Vriendelijke mededeling H. Janse.
14. Zie noot 13.
15. De sterconstructie – toegepast bij achthoekige spitsen – is opgebouwd uit een horizontale balk, waarop haaks twee halve balken halfhouts zijn ingelaten. In de vier haakse hoeken die nu geïformeerd zijn, worden onder een hoek van 45 graden verbindingsbalkjes, zwaarden genoemd, aangebracht. In het midden van ieder zwaard is weer een balk ingelaten, waardoor een achtpuntige ster ontstaat. De acht uiteinden van de sterconstructie dragen (of rusten op) de stijlen of spantbenen (Afb. 16, doorsnede A-A). Zie ook: H. Janse, 'Kap en toren van Houthem-St. Gerlach', *Bulletin KNOB* 76 (1977), 115-118.
16. De kruisconstructie bestaat uit twee balken die elkaar halfhouts in het midden haaks kruisen.
17. Op ca. 2,5 m onder de huidige bovenrand van de traptoren is er een triglyphen friesje van mergel aangebracht, als beëindiging van de van speklagen voorziene traptoren. Op dit fries stond oorspronkelijk (1596) de torenspits. De ophoging tot de huidige hoogte vond plaats in de eerste helft van de 17e eeuw, echter zonder speklagen toe te passen. Zie ook noot 1.

Boekbesprekingen

Drs. Nelleke Reijs en drs. Peter Don

Kunstreisboek voor Nederland Drenthe en Noord Holland

P. H. van Kampen en Zoon, Weesp 1986 en 1987; 8e geheel herziene druk; ISBN 90.609.1251.9 (Drenthe) en ISBN 90.269.4368.7 (Noord Holland)

Voor een eerdere recensie betreffende Zeeland en Zuid Holland zie *Bulletin K.N.O.B.* 86 (1987), 127. De algemene punten in deze recensie aangevoerd blijven ook hier van kracht. Het opzoeken van de plaatsen blijft moeilijk door de compacte tekst en het lettertype voor de plaatsnamen.

Drs. Nelle Reijs verzorgde de provincie Drenthe. Dit ogenschijnlijk dunne boekje is een geweldige vooruitgang ten opzichte van de behandeling van deze provincie in de zevende druk. In deze druk waren slechts 19 bladzijden gereserveerd voor deze zo boeiende provincie. De reden hiervoor zal waarschijnlijk wel gelegen zijn in het feit dat er weinig literatuur beschikbaar was en de rijkdom van Drenthe aan architectuur-historische gebouwen voornamelijk gelegen was in boerderijen, havezaten en kerkjes. Deze groep had voor de kennis omtrent onze architectuur-historie niet de grootste prioriteit. Ook de vestingwerken hebben de laatste jaren veel meer belangstelling gekregen evenals de industriegebouwen.

In het nieuwe kunstreisboek heeft Drenthe een eigen aflevering. De beschrijvende tekst is hier uitgebreid van 19 bladzijden tot 125. Kon er in de zevende druk geen enkele tekening of afbeelding de tekst verduidelijken, nu zijn er 23 situaties, plattegronden en doorsneden afgebeeld, naast de foto's en afbeeldingen in de inleiding. In de zevende druk werden 42 plaatsen besproken (op 19 pagina's). In deze achtste druk zijn er 14 plaatsen bijgekomen. De 56 plaatsen hebben nu 125 pagina's ter beschikking. Evenals de reeds verschenen delen heeft ook Drenthe een levendige tekst wat bij een droge opsomming van feiten, die nu eenmaal bij een beschrijving in kort bestek hoort, een weldaad is.

Het deel Noord Holland is, zoals verwacht kan worden een dik deel, van ruim 480 pagina's. In de zevende druk moest Noord Holland nog genoeg nemen met 70 pagina's. Amsterdam neemt in dit deel een belangrijke plaats in met 125 pagina's.

De rijkdom aan architectuur in Noord Holland maar ook de verscheidenheid ervan, komt hier goed tot zijn recht. Ook de kleinere gemeenten krijgen aandacht. Hierdoor krijgt dit werk echt de allure van naslagwerk zoals bijvoorbeeld het overzichtkaartje van de buitenplaatsen te 's-Graveland. Deze gegevens en de andere

overzichten stijgen veruit boven het plaatselijk belang. Door de extra behandeling van de jongere bouwkunst en bedrijfsbebouwing is er een nagenoeg volledig beeld ontstaan, hoewel natuurlijk niet alles behandeld kan worden. De verstandige keuze echter zorgt er voor dat althans in essentie en volledig beeld ontstaat. Zeker voor Amsterdam is er een overzicht ontstaan die tot nu toe maar moeizaam bij elkaar vergaard kon worden.

Beide delen zijn weer voorzien van een inleiding en overzicht. Hierin worden behandeld: een kort historisch overzicht, nederzettingvormen, bouwmaterialen, verdediging, kerken en synagogen, het wonen en bedrijfsgebouwen. Een literatuurlijst, op onderdelen gesplitst, een verklaring van enige termen, een topografisch register en een register op kunstenaars en ambachtslieden, besluiten deze uitgaven.

H. Zantkuyl november 1987

C. Koeman

Geschiedenis van de Kartografie van Nederland

Zes eeuwen land- en zeekaarten en stadsplattegronden

Alphen aan de Rijn, 1985²; afb.; ISBN 9064696098; f 120,—

De auteur van een boek als het boven aangekondigde is ongetwijfeld een beklagenswaardig man. Op hem is van toepassing, wat een goede vriend mij eens waarschuwend voorhield: Alles wat je schrijft zal zich op een kwade dag als een tijdbom onder je vertrouwde schrijftafel ontpoppen. Geloof me, na korter of langer tijd zal je ontdekken te zijn achterhaald!

Na deze *Geschiedenis* vluchtig doorgenomen te hebben en de betiteling van de hoofdstukken uit de inhoudsopgave tot mij te hebben laten doordringen, moet ik bekennen Koeman met een sterk medeleven en zelfs een vaag gevoel van medelijden tegemoet te treden. Hij onthaalt ons op zo'n rijk geschakeerd beeld van alles, wat met kartografie te maken heeft, dat er geen koffiedik kijken of mysterieus gescharrel met speelkaarten aan te pas behoeft te komen om te voorspellen, dat de een of ander te zijner tijd een bepaald onderwerp aan een gedetailleerd onderzoek gaat onderwerpen en daarmee de gegevens in handen krijgt om Koeman duchtig de oren te wassen. Hij tilt er zelf overigens niet zo zwaar aan, overtuigd als hij is dat er binnen 20 jaar wel weer een nieuw werk zal dienen te verschijnen.

Hoe heeft het toch met een verstandig man zo ver kunnen komen? Ach, in feite heeft de schrijver zich welbewust de luis in de pels laten zetten

en hij moest er blijkbaar zelfs nog dankbaar voor zijn! In zijn voorwoord onthult Koeman de kern van alle kwaad. Na van 1957 tot oktober 1981 – 24 jaar!! – colleges over de Geschiedenis van de Kartografie in Nederland te hebben gegeven, werd hem het onderhavige boek als afscheids-geschenk van de Interfaculteit der Aardrijkskunde en Prehistorie te Utrecht aangeboden. Ja, ja . . . aangeboden. Wie uit eigen ervaring weet, dat het schrijven van een boek werkelijk geen sinecure is, zou tot de opvatting kunnen neigen dat het gaat om een in veel vriendelijkheid verholde verplichting, die door middel van de geboden financiële ruimte toch een wel wat dwingend karakter heeft gekregen. Enfin, wat gaat ons dat eigenlijk aan? Waar bemoeien we ons mee? Het boek is er gekomen, het beleefde zelfs zijn tweede druk. En de vraag is nu, wat een schrijver van een beoordeling er nu mee aan moet. Want, ook hij heeft het er niet gemakkelijk mee. Voor een rechtvaardig en gefundeerd oordeel zou hij zich op alle punten de meester van Koeman moeten kunnen noemen. Maar . . . wie heeft zoveel gegevens achter de hand als juist de man die jarenlang de stof gedoceerd heeft. Zelfs niet de student, die ontelbare colleges lang zijn pantalon op Koeman's banken heeft zitten slijten. Goed, we hebben het dus over een onmogelijke eis.

Wat blijft er dan nog over? Kijken, of de zaken waar je zelf wel eens uitvoerig mee bezig geweest bent op bevredigende wijze – volgens jouw maatstaven, overigens – in het standaardwerk behandeld zijn. Even snel kijken, of een zo gewaardeerd landmeter/tekenaar voldoende ruimte heeft gekregen. Om een boom in het bos te noemen: de 16e-eeuwse landmeter Thomas Witteroos. Tot mijn teleurstelling vond ik hem op pag. 77 terloops genoemd. Een volgende steekproef. Wat staat er over de verzameling kaarten – vaak handschriftkaarten – die in het Krigsarchief in Stockholm bewaard worden. Of zouden die aan de aandacht van de schrijver ontsnapt zijn. Zo iets vraagt wel wat zoekwerk, maar kijk, in een noot op pag. 73 krijgt deze Zweedse verzameling toch nog een vermelding.

Koeman heeft, kennelijk volledig bekend met alle uithoeken, onontgonnen terreinen en nauwelijks verkende gebieden van de kartografische wereld, de voorzichtigheid gehad in Hoofdstuk I het onderwerp van zijn boek te omlijnen en in te vullen. Zo'n paragraafje als 'Tekortkomingen' of 'Bedoelingen van dit boek' lezende, begrijpt men te maken te hebben met een oude rot in het vak en niet met een 'jeugdige' hemelbestormer, die telkens het gevaar loopt in de gaten tussen de wolken te vallen. Op pag. 4 last hij een bezonnen, goed geplande uitwijkmanoeuvre in. Koeman constateert, dat men van militair-topografische karteringen uit de 17e eeuw nauwelijks kan spreken, omdat de grote krijgsheren Mau-

rits en Frederik Hendrik na de Mokerhei en Heiligerlee hun bekomst hadden van krijgstochten en veldslagen in open terrein. De Nederlandse strategie was meer gericht op vestingwallen en waterlinies.

In zijn beschouwingen over de bedoeling van zijn boek zet de auteur uiteen, dat hij de meeste regionale – over het algemeen handschriftkaarten! – onbesproken zal laten. Een goed overdachte beslissing, waarmee hij zich een stuk minder kwetsbaar heeft gemaakt. Want, natuurlijk grijpt hij zo'n enkele maal toch naar een regionale kaart, terwijl aan de stadsplattegronden een heel hoofdstuk gewijd werd. Maar hij weet wel, dat sinds het einde van W.O. II de belangstelling voor kaartmateriaal betreffende de eigen omgeving bij plaatselijke historici ontwaakt is en hier heel veel kritisch onderzoek verricht wordt dat bovendien regelmatig gepubliceerd wordt. Vandaar dat hij zich in de allereerste plaats ten doel stelde 'om alle verbindingen, beïnvloedingen en oorspronkelijkheden op te tekenen, die er in de loop der eeuwen aan de orde geweest zijn'. Weinig aandacht dus voor de regionale kaarten. Hier stuiten we waarschijnlijk op de reden, waarom Thomas Witteroos alleen maar zo even in de marge ter sprake kwam! Koeman maakt duidelijk, dat hij een scherp onderscheid wenst te maken tussen historische kaarten – bijvoorbeeld een reconstructie, getiteld Noord-Nederland in 1300 – en kartografische documenten als de Scheldekaart van rond 1468, bewaard in het Rijksarchief te Brussel. In Hoofdstuk 2 vindt de lezer een reeks biografieën van mannen als Anton Albert Beekman en Bert van 't Hoff of Frederik Muller. Hun betekenis voor de geschiedenis der kartografie wordt uitvoerig uit de doeken gedaan. De Hoofdstukken 3 en 4 behandelen de Romeinse Tijd en de Middeleeuwen. Nu men hier alles eens bij elkaar gezet ziet, heeft men alle reden om zich te verbazen over de collectie kaarten, die al bij al de ongunst der tijden heeft weten te overleven. Een vanzelfsprekend vervolg op deze terugblik in de geschiedenis van de kartografie bestaat hierin, dat de ontwikkeling van de landmeetkunde aan bod komt. Deze krijgt wat meer diepte door een behandeling van landmeters en kartografen in de 16e en 17e eeuw. Hier ontmoet men bijvoorbeeld de vervaardiger van stadsplattegronden: Jacob van Deventer (ca. 1505-1575). Daarnaast de bekende figuren als Floris Balthazarsz. van Berckenrode en Nicolaes van Geelkercken. Voor architectuur-historici uitermate interessant zijn de kolommen, aan de picturale kartografie gewijd. Niet ten overvloede waarschuwt de schrijver de historici niet al te zeer op de betrouwbaarheid der afgebeelde architectuur te bouwen.

Wat wordt er verder nog behandeld in dit boek, dat als een uiterst bruikbare samenvatting van

veel – gepubliceerd! – onderzoek mag gelden? De flap vestigt er tenminste parmantig de aandacht op, dat er nog niet eerder een boek verscheen, waarin de stadsplattegronden, kustkaarten en thematische kaarten behandeld werden. Nu bestaan er niet zo veel boeken over de geschiedenis van de kartografie, dus we zijn snel aan een eind met vergelijken. Het bekende werk van B. van 't Hoff is uitverkocht en in vele opzichten trouwens achterhaald. In 16 hoofdstukken etaleert Koeman de verworvenheden van het moderne onderzoek. Zelfs zo iets speciaals als de militaire kartografie uit de 19e eeuw wordt niet vergeten. En het spreekt vanzelf, dat 'Het kadaster en de kartografie van Nederland' in de beschouwingen worden betrokken.

Wel . . . of er dan niets op aan te merken valt? Geen mensenwerk is ooit volmaakt. Een paar kleinheden om dit te staven. In het algemeen publiceert Koeman liever een leesbaar detail van een kaart dan een onleesbaar geheel. *Der Konsekwenz führt zum Teufel*, moet hij gedacht hebben. Want op pag. 81 (afb. 7.1) vindt men een kleurenplaat – de bekende kaart uit het Catharina Gasthuis te Gouda van ca. 1520 – die helaas weinig informatie heeft te bieden. Op pag. 80 is onder nr. 7.2^a een fragment van een houtsnedekaart van het Overzicht uit rond 1524 afgebeeld. Afb. 7.2^b helpt de lezer met een transcriptie van de namen, die misschien lastige vragen diende te voorkomen. Tussen Wageningen en Oosterbeek staat volgens de transcriptie 'Doorwerth'. Men leest niettemin duidelijk 'dorenburch'. Ik ben het met de schrijver eens, dat hier wel de Doorwerth (Dorenweerd) bedoeld zal zijn. Moeten we bij dat 'dorenburch' toch denken aan een verwisseling met de Doornenburg in de kop van de Betuwe?

De kleine ontsporingen hier en daar wegen niet op tegen al het goede, dat dit werk ons te bieden heeft. Voor allen, die bij de beoefening van de geschiedenis in zijn vele vormen betrokken zijn, betekent het een onontbeerlijke hulp, terwijl de ongemeen rijke literatuuropgave een onuitputtelijke bron voor nadere informatie biedt.

J. Renaud november 1987

Gert Staal

Bouwheer en -meester

De architectuur van kantoorgebouwen

Uitgeverij 010 Publishers, Rotterdam 1987; 155 p.; afb.; ISBN 90-6450-063-0

Ter gelegenheid van de officiële opening van haar spectaculaire hoofdkantoor naar ontwerp van architect A. Alberts in de Amsterdamse Bijlmer in het najaar van 1987, liet de NMB een fraai ogend boekwerk verschijnen, waarin de aan-

dacht wordt gevestigd op een aantal andere spectaculaire kantoorpanden.

Veel minder dan kerkgebouwen of stadhuisen trokken kantoorgebouwen als categorie van bouwwerken met eigen kenmerken de aandacht van onderzoekers en auteurs. Gespecialiseerde literatuur over het onderwerp is er dan ook betrekkelijk weinig. Dat maakt dat wie wel eens wat over het onderwerp wil of moet weten, al snel naar het nieuwe boek zal grijpen. Het lezen van zo'n boek gaat immers aanzienlijk sneller dan het doornemen van alle mogelijke boeken en tijdschriften uit binnen- en buitenland, waarin één of meer kantoorgebouwen beknopt of uitgebreid aan de orde komen. Bedoelde boeken en tijdschriften heeft de auteur van het nieuwe boek al volop voor de lezer geraadpleegd. Dat blijkt uit de vele citaten her en der in de tekst. Dat blijkt ook uit het tamelijk uitgebreide literatuuroverzicht aan het einde, dat toch niet volledig is. Zo ontbreekt de naam Nikolaus Pevsner er. Merkwaardig, want Pevsner wordt wel vermeld in de tekst op blz. 10, bij de behandeling van de vroegste kantoorgebouwen. En zijn rijk geïllustreerde verhandeling over het onderwerp kantoorgebouwen in het hoofdstuk 'Warehouses and office buildings' in het boek *A history of building types* (Washington-Princeton 1976, p.p. 213 t/m 224) blijft van belang voor wie na het lezen van Gert Staals boek nog wel eens iets meer zou willen weten. Wat ook in dat literatuuroverzicht ontbreekt is één van de weinige Nederlandse publikaties over het onderwerp in het verleden, namelijk deeltje 10 in de reeks 'Moderne Bouwkunst in Nederland', dat handelt over *Kantoren, banken en administratiegebouwen* (Rotterdam 1933). Het geeft middels foto's en plattegronden een goed beeld van wat men toen van belang achtte op het gebied van de kantorenbouw. Gerenommeerde architecten als Berlage en Dudok zaten in de redactie.

Nu was het niet Staals bedoeling om een boek te schrijven waarin men alles over kantoorgebouwen te weten zou komen. Maar hij wilde zich, zo leest men in het voorwoord, beperken tot 'die zeldzame gevallen waarin de architectuur van een kantoorgebouw meer is dan een optelsom van standaardmaten, vage wensen bij de opdrachtgever en routineus geschuif van de architect'. Zo'n zin maakt nieuwsgierig. Welke kantoorgebouwen zouden aan de gestelde criteria voldoen? Welke opdrachtgevers en welke architecten zouden er samen in geslaagd zijn iets bijzonders te creëren?

In een niet-wetenschappelijk boekwerk als het hier besprokene hoeft een gemaakte selectie van voorbeelden niet verantwoord te worden. Wie al enigszins van het onderwerp op de hoogte is, zal al lezende en kijkende in het min of meer chronologisch opgezette boek van Gert Staal vele goede bekenden tegenkomen. Van

het 16e-eeuwse Uffizi in Florence en de 19e-eeuwse kantorenwolvenkrabbers in Chicago, via de kantoren van Berlage, De Bazel, Frank Lloyd Wright, Mies van der Rohe, en vele anderen, tot de recente gebouwen van Rogers voor Lloyd's in Londen en Alberts voor de NMB in Amsterdam. Sommige van die kantoren worden zeer uitgebreid in tekst en beeld behandeld. B.v. het Larkin Building in Buffalo in de Verenigde Staten uit het begin van deze eeuw (inmiddels al weer afgebroken) van Frank Lloyd Wright dat met zijn sobere, blokachtige vormgeving en zijn opmerkelijke lighthal over meerdere verdiepingen een bron van inspiratie zou vormen voor vele architecten zowel in de V.S. als daarbuiten. Evenveel aandacht (ca. 4 pagina's) kregen ook het Groothandelsgebouw van Van Tijen en Maaskant in Rotterdam (1949-1952), het Seagram Building van Mies van der Rohe in New York (1954-1958), het kantoorgebouw van Centraal Beheer van Hertzberger in Apeldoorn (1967-1972) en het al genoemde kantoor van Lloyds van Rogers in Londen. Het nieuwe gebouw van de NMB – de opdrachtgeefster van het boekje – wordt in liefst 12 pagina's nader toegelicht, waaronder een aantal pagina's die geheel door schitterende kleurenfoto's in beslag worden genomen.

Wanneer een auteur besluit om in een slechts 155 pagina's tellend boek aan enkele kantoren zoveel bladzijden te wijden, dan blijft er voor tal van andere interessante bouwwerken minder ruimte over. Een zekere onevenwichtigheid is op die manier onvermijdelijk. Zo moet het internationaal beroemde kantoorgebouw dat Peter Behrens voor Hoechts Farbwerke in Frankfurt bouwde (1920-1925) en dat o.a. een zeer bijzondere, in veelkleurig expressionistische metselwerk uitgevoerde hal kreeg, het doen met 2 regels (op blz. 54). De hal zelf wordt niet genoemd en een foto van het gebouw ontbreekt. Een wat ouder bekend kantoorgebouw van Behrens, dat voor Mannesmannröhren-Werke in Düsseldorf (1911-1912), wordt iets uitgebreider behandeld. Maar ook hier ontbreekt een foto die de lezer, die wat minder met het onderwerp vertrouwd is, een beeld van het gebouw zou kunnen geven. Het kantoorgebouw was destijds bij Nederlandse architecten bekend: het werd in 1922 uitvoerig besproken (met afbeelding) in het *Bouwkundig Weekblad*. En Behrens bracht bovendien dat jaar een bezoek aan Nederland en heeft er ongetwijfeld over zijn werk gesproken met en tegen Nederlandse collega's.

Er zijn kantoorgebouwen die men als Nederlandse lezer node mist in Staals boek. B.v. het Witte Huis op de hoek van de Gelderse Kade en de Wijnhaven in Rotterdam, gebouwd door W. Molenbroek in 1897-1898. Het tien verdiepingen tellende kantoorgebouw gold met zijn hoogte van 45 meter jarenlang als het hoogste in Ne-

derland en zelfs in Europa. Of staat het gebouw wel degelijk in Staals boek vermeld, maar las ik erover heen? Zoiets is altijd lastig te controleren als een boek geen registers bevat. Een ander Nederlands kantoorgebouw dat ik zeker verwacht had in Staals boek, maar dat ik er niet kon vinden, is het Tomadohuis in Dordrecht, vlakbij het station. Het werd gebouwd naar ontwerp van architect Maaskant (1958-1962) en trok destijds veler aandacht. O.a. om zijn luxueuze interieurs, maar ook om de toepassing van allerlei technische snufjes die nu 'doodgewoon' zijn, maar toen nog tamelijk bijzonder in Nederlandse kantoren, zoals air-conditioning. Men kan er het nodige over lezen in de monografie *Architect A. H. Maaskant (1907-1977)* die M. Fluks, M. Vink en S. Umberto Barbieri samenstelden (een uitgave van Van Gennep in Amsterdam en de Stichting Rotterdam-Maaskant uit 1983). Helaas ontbreekt de monografie in het literatuuroverzicht dat Staal geeft. Overigens komen diverse andere kantoorgebouwen waar Maaskant aan meewerkte wel uitgebreid in Staals boek aan de orde.

De tekst van het boek *Bouwheer en -meester* maakt een vlot geschreven indruk. Te vlot soms. Dat hangt deels wellicht samen met de betrekkelijk korte tijd die voor het maken van het boek beschikbaar was. Zo kwamen er soms zinnen in, die niet helemaal kloppen. Zoals op blz. 71: 'Onder de weinige raadhuisen in dit overzicht, neemt Dudok een bijzondere positie in'. Onjuist lijkt mij op blz. 47 onderaan de mededeling dat de Amsterdamse School slechts één kantoorgebouw heeft opgeleverd, namelijk het beroemde Scheepvaarthuis van Van der Mey, De Klerk en Kramer in Amsterdam. Er is wel wat meer aan kantoorpanden in Amsterdamse School stijl gebouwd, zij het niet zo spectaculair als het Scheepvaarthuis. Zo valt er in de hoofdstad o.m. te denken aan het veel afgebeelde kantoorpand, in 1925 gebouwd naar ontwerp van Marnette, van Publieke Werken voor de Amsterdamse Gemeentetram (later GVB) aan de Stadhouderskade (t.o. de Overtoom). Voorts aan het grootschalige kantoorgebouw voor Gerzon (het inmiddels verdwenen modemagazijn dat o.a. winkels had in Amsterdam en Den Haag) uit 1923 tussen Singel (nrs. 323-347) en Spuistraat, gebouwd naar ontwerp van A. Moen. Het werd destijds o.a. afgebeeld in het boek *Nieuw-Nederlandsche Bouwkunst*, deel II (afb. 81 en 82) van J.G. Wattjes (Amsterdam, 1926). Daarbij werd o.a. de aandacht gevestigd op het ijzersmeedwerk van H. J. Winkelman. Naast talloze exterieurfoto's zijn er ook de nodige foto's van interieurs te vinden en plattegrondtekeningen. De fotoresearch werd verricht door Loes Vroom.

Carla Rogge

januari 1988

R. Vos en F. Leeman

Het nieuwe ornament

Gids voor de renaissance-architectuur en -decoratie in de 16e eeuw in Nederland

Staatsuitgeverij, 's-Gravenhage 1986; 196 p.; afb.; ISBN 90.12.05233.5; f 35,—

De belangstelling voor de Renaissance in Nederland heeft zich lange tijd in de luwte bevonden. Wie zich in dit tijdperk van de kunstgeschiedenis wilde verdiepen, was voor een groot deel aangewezen op betrekkelijk oude literatuur dan wel op literatuur waarin de Renaissance onderdeel vormt van een groter geheel, generale overzichtswerken en handboeken die een veel bredere strekking hebben. De recente publicaties, in 1986 verschenen in het kader van de tentoonstellingscyclus 'De eeuw van de beeldenstorm' hebben evenwel een aantal verrassingen opgeleverd, die wellicht het best zijn te karakteriseren als diepteboringen. Zo kan men althans diverse studies in de reeks catalogi betitelen. Catalogi hebben gelukkig een blijvende waarde, maar tentoonstellingen mogen hooguit een kwartaal duren. In dit opzicht is *Het nieuwe ornament* beter af; dit houdt ook zijn gebruikswaarde, omdat het als het ware de catalogus vormt van een 'blijvende buitenexpositie', naar de auteurs ons terecht verzekeren.

Wij zijn ons er misschien niet helemaal van bewust, dat de initiatie van de belangstelling voor de Renaissance in Nederland eerder door enkele bekende en ook minder illustere schrijvers van Duitse origine is aangewakkerd dan door Nederlandse vakgeleerden. Georg Galland is een van hen die op dit gebied duidelijk zijn sporen heeft verdiend. Hij heeft met zijn in 1882 in Berlijn verschenen dissertatie *Die Renaissance in Holland in ihrer geschichtlichen Hauptentwicklung* min of meer de spits afgebeten. Acht jaar later verscheen zijn veel omvangrijker en voor die tijd bijzonder rijk geïllustreerde *Geschichte der Holländischen Baukunst und Bildnerie im Zeitalter der Renaissance, der nationalen Blüte und des Klassizismus* (Berlijn 1890). In dit verband dient met nadruk te worden gewezen op de initiatieven die architecten in dezen ontplooiden, hetgeen resulteerde in prachtige, op eigen tekeningen gebaseerde prentuitgaven. Men hoeft slechts even te kijken naar de gedrukte folianten van Franz Ewerbeck, professor aan de Technische Hochschule in Aken, die met hulp van 'buitenlanders' – de Brusselaar N. Mouris en de Nijmeegse tekenleraar aan de Rijks H.B.S., Henri Leeuw, daarbij gesteund door zijn plaatsgenoot stadsarchitect J. Weve – tal van gebouwen of fragmenten daarvan, sculptuur, meubels, prachtige voorbeelden van toegepaste kunst vooral, in beeld heeft gebracht. Beter dan de kunsthistoricus het in taal zou

kunnen vatten, visualiseerde Ewerbeck c.s. de overblijfselen van deze stijlperiode in overzichten en vooral details en dat alles – de bouwmeester eigen – slechts spaarzaam toegelicht in woord. Trouwens de zuiver kunsthistorische belangstelling voor de Renaissance loopt in Nederland duidelijk wat achter bij de ontwerp- en bouwpraktijk van de laatste decennia voor de eeuwwisseling.

Mogen we Galland als een van de voorlopers een bijzondere plaats toekennen, niet minder belangrijk is in dit verband de architect C. van Balen. Zijn ooit als opstel geschreven artikel 'De Blyde inkomste der Renaissance in de Nederlanden', dat eerst als bijdrage in het *Bouwkundig Tijdschrift* van 1903 verscheen en later als zelfstandige, geïllustreerde uitgave in boekvorm op de literatuurlijst van menig student in de kunstgeschiedenis prijkte, vormt een van de eerste zuiver Nederlandstalige bijdragen, die een overzicht geven van de toenmalige kennis van zaken. Ondanks de tekortkomingen die ook aan Van Balens werk kleven, gebruikten de Utrechtse en Leidse hoogleraren Vogelsang en Martin het essay bij hun colleges. Zij voorzagen Van Balens geschrift van een van erkentelijkheid getuigend voorbericht. Van niet te onderschatten betekenis als nieuwe bron van kennis zijn de tussen de beide Wereldoorlogen samengestelde en vooral ook bruikbaar geordende gegevens die de samenstellers van de *Voorloopige Lijst van de Nederlandse Monumenten van Geschiedenis en Kunst* hebben bijeengebracht. Hetzelfde geldt trouwens ook voor de afleveringen van de reeks *Geïllustreerde Beschrijving*, die ondanks de nog bestaande grote witte vlekken op de kaart een *Fundgrube* zijn voor een compilatiewerk als *Het nieuwe ornament*. Het is duidelijk, velen droegen bouwstenen aan: naast Van Balen, Leeuw en J. Weve waren dat onder meer F. Muller, D. Bierens de Haan, maar ook R. Hedicke en F. Vermeulen, die – eerder dan de in het onderhavige werk veelvuldig aangehaalde M. D. Ozinga en E. H. ter Kuile – het werkkterrein van de Nederlandse Renaissance verkenden en er wezenlijke zaken over opmerkten. Ook in de jaren '60 en '70 is een aantal meer op bepaalde facetten toegespitste studies verschenen. Men denke o.m. aan de studie van R. Meischke over het architectonische ontwerp in de Nederlanden in de 16e eeuw, verschenen in het *Bulletin* van 1952, aan de opstellen van R. Luttermoet over de Renaissancekunst in Breda in het *Nederlands Kunsthistorisch Jaarboek*, diens essays over Karel van Gelre en Maarten van Rossum in *Bijdragen en Mededelingen Gelre*, en aan de monografie over Cornelis Bos – een hoogtepunt in zijn soort – door de Zweed S. Schéle.

Hoe is het nu met de stand van zaken, na de forse impulsen die in het najaar van 1986 aan de

belangstelling voor de 16e eeuw zijn gegeven; zijn wij wezenlijk een stapje verder gekomen? Wat is het waardevolst gebleken: de verschillende diepteboringen of de seismografische verkenningen? Hoe verhoudt zich het jongste werkterrein tot het voorland, kan men zich afvragen. Het is heel goed te toetsen aan een boek als *Het nieuwe ornament*, een co-productie van wetenschappelijke staf en studenten van het kunsthistorisch instituut van de Rijksuniversiteit in Groningen. Galland is nog niet vergeten, althans zijn grote werk uit 1890, maar de namen van Ewerbeck en Van Balen zal men toch tevergeefs zoeken in de lange literatuurlijst die de 'Gids voor de Renaissance-architectuur en -decoratie in Nederland' de lezer/gebruiker aanbiedt.

Met *Het nieuwe ornament* is, zoals de auteurs in hun inleiding schrijven, getracht een reisgids samen te stellen voor de culturele toerist, die binnen de huidige landsgrenzen op zoek is naar overblijfselen van de Renaissance-architectuur en -decoratie; een boek dat bovendien de specialist tot naslagwerk kan dienen.

Nog net voordat de grote publicatiestroom losbrak, deed M. Stenclak eveneens een poging om de Renaissance in een handzame paperback aan een groter publiek te presenteren. De Zuidelijke en Noordelijke Nederlanden worden in dit boekje samen in een breed spectrum behandeld. Helaas is de auteur verstrikt geraakt in een web van gedachtenspinsels, waar noch zij zelf, laat staan de argeloze maar ook de kritische lezer goed vermogen uit te komen. En dat is jammer, een gemiste kans. Overzichten schrijven is een moeilijke opgave, waar men zich licht aan vertilt! Opmerkelijk is wél dat het reisgids-idee in dit met veel potloodtekeningen geïllustreerde boekje in *statu nasciendi* al aanwezig is.

In *Het nieuwe ornament* is ten behoeve van de tweede categorie gebruikers – de specialisten dus – een aantal registers opgenomen. Men onderkent gelukkig de noodzaak en het nut van registers – die men in menig werk nog wel eens moet ontberen. Trouwens, ik vraag mij af, of dat onderhavige werk wel zou hebben kunnen ontstaan als men niet had kunnen terugvallen op deugdzame registers die de meeste oudere werken opleveren. *Datzelfde geldt in feite ook voor het vroeger verschenen platenmateriaal*, een onmisbare bron die de kennis visueel aanvult. Zoals de ondertitel van *Het nieuwe ornament* al aanduidt, heeft men zowel de architectuur als de decoratie willen focussen. Als specifieke voorwaarde voor opname c.q. vermelding van objecten in het overzicht geldt, dat op een of andere manier stilistisch de klassieke vormentaal van de renaissance-decoratie in de vermelde voorbeelden tot uitdrukking komt en dat de objecten dateren uit de 16e eeuw. Het spijtige is

echter, dat er geen volledig dekkend overzicht bestond. Compleet is het boek dan ook niet en dat beseffen de auteurs zelf ook maar al te goed, getuige het briefkaartje dat zij de uitgever lieten insteken en waarop de lezer/koper verzocht wordt eventuele lacunes aan te willen geven. En natuurlijk zijn er nog lacunes in de verzameling, zoals de unieke sculptuur met de Annunciatie in de noordelijke transeptgevel van de Elisabethkerk in Grave of het in renaissancestijl teruggerepareerde stadhuis aldaar. Wat te denken van de medaillon-sculpturen van de torens van Woudrichem of de gesneden apostelpanelen verwerkt in de kansel van het Hervormde Waterstaatskerkje in Alphen aan de Maas? Het zijn vaak kleine dingen, maar dat mag niet hinderen, want de samenstellers blijken oog voor detail te hebben. De vraag is echter of men dat allemaal wel in een boek van betrekkelijk geringe omvang moet inpassen. Hoofd- en bijzaken verdringen zich als in een grabbeltol, een vat waarop we onze geestelijke hebzucht kunnen botvieren.

En nu aandacht voor de factor 'tijd'. Men heeft wel een hele ruime tijds marge aangehouden voor de te behandelen stof, zonder dat in het inleidende gedeelte daarvoor een duidelijke motivering is gegeven. De aangenomen criteria laten derhalve zoveel ruimte, dat er een stortvloed van objecten onder is te vangen. Het streven naar compleetheit laat niet toe, dat men objecten overslaat of negeert. Als men aan de dateringsfactor een doorslaggevende betekenis hecht, kan dit leiden tot heel merkwaardige vermeldingen, zoals die van de 'Vlaamse molen' te Bergen Binnen, die alleen op grond van de inpoldering van het Bergermeer in 1564 wordt opgenomen, maar waaraan men renaissance kenmerken tevergeefs zal zoeken. Zo kan men zich ook afvragen of het in 1518 gesmede 'ongedecoreerde' harnas van hertog Karel van Gelre, de man in het kastje in de Arnhemse Grote of Eusebiuskerk in dit overzicht thuis hoort, of een ergens toevallig nog *in situ* aanwezig 16e-eeuws altaarpaneel, terwijl de naar musea verbannen stukken (denk alleen maar aan de Leidse collectie in de Lakenhal) niet mee mogen doen. Ik geef toe dat men ergens grenzen moet trekken, dat er overgangsgebieden zijn die problemen opleveren, maar men dient wel – ook al uit zelfbescherming – heel duidelijk te zijn bij het afpalen van het eigen terrein, dan levert hetgeen daarbuiten ligt minder moeilijkheden op.

Om in het geselecteerde materiaal enige ordening aan te brengen, lijkt een vrijwel onmogelijke opgave. De gevonden oplossing om uit de voetangels en klemmen te blijven, is even ingenieus als eenvoudig. Men groepeerde de objecten in (reis)routes, die althans uitgezet op de kaart een aardig spreidingsbeeld te zien geven, maar in de praktijk nog al wat problemen opleveren.

Helemaal serieus kan men die routekaartjes niet nemen. De stadswandelingen zijn ongetwijfeld met enig succes te maken, maar de streekroutes zijn niet op de werkelijkheid geënt. Zo zal de bezoeker die route nr. 14 op het Friese platteland maakt, zo'n 35 plaatsen (met evenzoveel sleuteladressen) aandoen, waarvan het leeuwendeel hem voert naar renaissancekerken in dorpskerken. Route nr. 16, die van 's-Hertogenbosch via midden- en noord-Limburg naar Maastricht en Bocholtz (gemeente Simpelveld) voert, vergt minimaal een arrangement van drie dagen en dan heeft men zo'n 450 km afgelegd. Zo gezien kan men beter eerst reizen op papier – dat is geduldig – en gebruik maken van de omvangrijke registers om een adequate route samen te stellen. Er is keus te over in het hier aangereikte, omvangrijke materiaal.

De op objecten toegespitste beschrijvingen, die in veel gevallen wel in een breder – soms zelfs te breed – kader worden geplaatst, zijn als het ware de losse bouwstenen waaruit men zelf het bouwsel moet construeren. De 'bouwtekening' die in de korte inleiding wordt aangereikt, is, hoe vakkundig de schets ook is gemaakt, toch te summier om een volledig beeld te krijgen van de omvang, de draagkracht en de reikwijdte van de Renaissance in de Noordelijke Nederlanden. Er is ook geen bewuste poging gedaan om het culturele landschap te profileren, wellicht bewust, omdat men niet opnieuw in de voetsporen van oudere onderzoekers meent te kunnen treden. Galland was in menig opzicht duidelijker.

Het boek is in de eerste plaats gebaseerd op een vrij uitvoerige literatuurstudie, waarbij men naast 'rijp' ook 'groen' heeft geraadpleegd. De lijst van aangehaalde werken geeft een vloed van boeken en artikelen, waarvan sommige niet veel meer opleveren dan een enkel plaatje (*Langs oude kerken*, uitgave Bosch en Keunig, is daarvan een goed voorbeeld) en andere uitgaven per hoofdstuk terugkeren, ook al blijkt de geboden informatie daarin *nebenbei* te zijn. Het ware beter geweest iets meer kritisch vermogen aan de dag te leggen bij de selectie.

Hierboven werd al met nadruk gewezen op het belang van de geraadpleegde registers. Van minstens zo groot belang is de inrichting van de in *Het nieuwe ornamment* aangeboden registers, omdat aan dit boek een duidelijke 'doe het zelf'-functie is meegegeven. De lezer/gebruiker heeft de beschikking over drie registers, respectievelijk voor de behandelde objecten, een topografisch register en een kunstenaars-register. De behandelde objecten zijn onderverdeeld in een aantal categorieën, die alfabetisch zijn geordend. Op zich zelf ware het praktischer en ook juister geweest om onderscheid te maken tussen zuiver architectonische objecten die ruimtelijke specimina van de renaissance architectuur zijn en die gebouwen, waarin of waaraan renais-

sance elementen niet veel meer dan decoratieve toevoegingen zijn.

Als men de overzichtslijsten van de verschillende categorieën overziet, dan blijkt dat de renaissance architectuur vrijwel beperkt blijft tot façade-versieringen. De gebouwen waarbij de renaissance vormen en idealen in ruimtelijke zin zijn verwerkt vormen een betrekkelijk kleine en povere groep van vestingwerken, poorten en torenbekroningen; galerijen in een nieuwe gestalte – als aparte categorie opgevoerd – zijn in feite niet meer dan een onderdeel van openbaar gebouw, kasteel of woonhuis. Uit het register van onderwerpen blijkt heel duidelijk, dat de architectuur het feitelijk moet afleggen tegen de decoratieve toepassing van het renaissance ornament op meubilair, funeraire monumenten en andere objecten van toegepaste kunst. Het objectregister vormt samen met het kunstenaars- en plaatsnamenregister een heel waardevol instrument om de materie vanuit verschillende invalshoeken te belichten.

De verdienste van de renaissance reisgids is, dat het werkterrein vrij breed is geëxploreerd en in kaart gebracht. De bouwstenen liggen gereed, maar de specie is nog wat dun. In die zin is het te hopen dat het Groningse initiatief nog een vervolg krijgt. De kennis van de renaissance in de Nederlanden is er weliswaar wat door verruimd, maar niet verdiept.

A. G. Schulte

januari 1988

H. Stoepker

Graven naar het Kasteel van Tilburg

Stichting Brabants Heem (Bijdragen tot de studie van het Brabantse Heem dl 29) in samenwerking met de gemeente Tilburg, Waalre 1986; 184 p.; afb.; twee losse bijlagen; ISBN 90-70197-21-9

Stoepker heeft zijn Tilburgse jaren niet in ledigheid doorgebracht. Reeds zijn publikaties bewijzen het. Eén ervan, verschenen in *De Lindeboom*, Jaarboek VII (1983) van de gemeentelijke archiefdienst van Tilburg (p. 100-143), gaf ons overeenkomstig de titel: *Een kijkje in de keuken van een zeventiende eeuwse molenaar*, verslag van een opgraving aan de Molenstraat in Tilburg. Het betrof een opgraving ter plaatse van een juist gesloopt pand (molenhuis), dat in vroeger jaren eigendom was geweest van de heren van Tilburg, omtrent wier hoeven J. A. J. Becx ons in 1977 had geïnformeerd (*De Lindeboom*, Jaarboek I). Over het keukengerei van de 17e-eeuwse molenaar waren we daardoor eerder ingelicht dan over de 16e-eeuwse molenaarsweduwe en haar huisraad, dat ons via de Rotterdamse tentoonstelling van 1986 bekend werd.

In het eerste geval: vondsten; in het tweede een Leidse boedelinventaris, fraai en overvloedig aangekleed met vondsten van elders. Het komt nu eenmaal niet vaak voor, dat gegraven wordt terwijl van hetzelfde pand een inventaris bekend is. Nu nog een expositie van de linnenkast en de kleding van een 18e-eeuwse molenaarsdochter (bij voorkeur, als het aan Nicolaas Beets en mij zou liggen, een Zaanse) en de familie is compleet.

Maar de heren van Tilburg hadden ook een eigen woning, een in het midden van de vorige eeuw gesloopt kasteel, en over dat slot en de opgraving ervan had Stoepker al eerder het een en ander verteld, o.a. in de catalogus van de kastelententoonstelling 'Van burch tot landhuis', die in 1982 in Den Bosch te zien was ('Het Kasteel van de heren van Tilburg en Goirle', in: *Kastelen in Brabant*, 's-Hertogenbosch 1982, p. 137-142). De uitwerking van de opgravingsgegevens was toen nog niet voltooid (in zulk werk gaat veel tijd zitten, terwijl intussen meestal ander werk is gaan roepen), maar nu is er dan het in de kop vermelde uitvoerige, gedegen en goed gedocumenteerde, tevens fraai verzorgde verslag van de opgraving, die plaatsvond in de jaren 1978-1980.

Een bespreking zou zich bijna kunnen beperken tot de aanbeveling het verslag te lezen en de foto's, kaarten en tekeningen te bekijken. Voor wie zo doet, komt het verdwenen kasteel tot leven. We kunnen er in gedachten om- en doorheen wandelen, want het verslag is suggestief en tevens 'afrondend', aldus de schrijver, 'wat niet betekent dat nu het laatste woord over het kasteel van Tilburg gesproken is' (p. 7). Natuurlijk niet, nu zowel de vondsten als de documentatie op een vertrouwd adres in bewaring zijn gegeven en nader onderzocht kunnen worden en nu bepaalde familiearchieven nog moeilijk toegankelijk blijken. Zonder het wetenschappelijk karakter aan te tasten is de verslaggeving in voor ieder begrijpelijke taal geschreven, wat niet van elke archeologische publikatie gezegd kan worden. Uiteraard worden er vaktermen en andere niet voor ieder aanstonds begrijpelijke woorden gebruikt, maar ze worden uitgelegd * en dat was ook nodig, waar het boek 'op de eerste plaats geschreven [is] voor de Tilburger die zo vaak op de rand van de put kwam staan kijken naar wat daar in de blubber gevonden werd'. Deze opzet had de aangename consequentie, dat door de hele tekst heen kleine toevoegingen zijn gestrooid (b.v. over diverse baktechnieken, over rookgewoonten, over de fabrieken van Josiah Wedgwood en Petrus Regout), die de leke-lezer de kans geven het vertelde in breder kader te zien.

'Graven naar het Kasteel van Tilburg is niet het werk van een enkeling geweest', zegt het voorwoord. Ook hier: natuurlijk niet, al acht ik de

schrijver, die als ik goed zie op enkele tijdens het werk genomen foto's lijfelijk aanwezig is, tot veel in staat. Maar hij kreeg als gemeentelijk archeoloog de graafopdracht en was dus verantwoordelijk voor het hele werk. Die verantwoording is er nu, en de auteur kan onder dankzegging *décharge* worden verleend. Misschien is het goed hieraan weer eens toe te voegen (je weet nooit wie allemaal dit *Bulletin* onder ogen krijgen), dat nog heel wat gemeentebesturen er goed aan zouden doen, alleen of in samenwerking, een archeoloog in dienst te nemen *en ook in bezuinigingstijden in dienst te houden*, want niet alleen is het bodemarchief kwetsbaar maar het wordt met de dag minder leesbaar en we willen over het verleden toch kunnen blijven lezen nietwaar?

Over de inhoud verder nog de volgende opmerkingen. Mij intrigeert wat Stoepker schrijft over de ouderdom van Tilburg (p. 22-23). Het is 'zeer de vraag of een van de woonkernen van voor het jaar 1000 dateert', althans zolang er geen vroegere vondst bekend is, ondanks een melding uit 709 van een aanduiding *Tilliburgis* (ablativus pluralis?), wellicht 'een gebied van grotere omvang () waarbinnen de vroeg-middeleeuwse bewoning niet per se onder de huizen van het huidige Tilburg hoeft schuil te gaan'. Een conclusie, die de schrijver met voornamelijk naamkundige argumenten onderbouwt.

Op het eigenlijke opgravingsverslag (p. 37-54) volgt een reconstructie van de bouwgeschiedenis van het slot aan de hand van de gevonden funderingen en van de roerende voorwerpen die te voorschijn kwamen. Daarbij wordt gebruik gemaakt van schaars voorhanden afbeeldingen (eind 17e, begin 18e eeuw; de gravure van ca. 1694 had ik graag in kleur afgebeeld gezien) en van wat Stoepker 'de historische gegevens' noemt, en hij komt dan tot drie perioden. Periode 1 loopt van de eerste vermelding tot de verwoesting, grotendeels, van het kasteel in de tachtigjarige oorlog (1581), periode 2 begint met de herbouw door Van Grobbendonck en eindigt met de verbouwing in 1755, die mogelijk weinig minder dan algehele sloop en nieuwbouw was, goeddeels op de oude plattegrond maar in regelmatigere (want rechthoek-) vorm en met verandering van de gracht (niet meer aansluitend aan het kasteel maar op een afstand tot de muren variërend van ca. 4 tot ca. 8 meter). Dat moet wel een heel andere aanblik gegeven hebben, maar naar het juiste beeld moeten we gissen, want van het slot in zijn derde levensfase zijn geen afbeeldingen bekend. Het zal, duidelijk meer dan tevoren, het karakter van een landhuis hebben gehad. De sloop volgt in 1859, na veiling een jaar daarvóór. De bij die veiling behorende kaart 'van alle de goederen behorende tot het kasteel' is niet afgedrukt.

Voor vele lezers zal de omstandige bespreking

van de vondsten, althans van een aantal vondst-complexen, niet het minst belangrijke deel van het boek vormen. Slotgrachten blijven ideale graafplaatsen. Hoewel niet zeldzaam, verdient de plaggenput met duigenbak (puttemmer?) aparte vermelding. Duidelijke foto's en tekeningen ondersteunen de tekst, op de veelheid van onderdelen waarvan ik nauwelijks kan ingaan. Aardewerk overheerst. Bij het noemen van resten van een twee-orige majolicakom, een zogeheld 'brandewijnkoppen', onderschrijft Stoepker de mening, dat deze soort kommen voor pap hebben gediend, anders dan Helbers, die in de jaren vijftig echt aan gebruik voor vuurwater dacht (denkt hij er nog zo over?). De gevonden botten van dieren waren voor bijna de helft afkomstig van schapen en/of geiten, wat de schrijver terecht opmerkelijk noemt. Runderbotten zijn bij vondsten in ons land immers meestal het grootst in aantal. De aanwezigheid van uitgestrekte heidevelden als mogelijke verklaring lijkt aannemelijk. Aangezien de tweede gracht (die van 1755) na de sloop van het kasteel nog vrij lang in stand bleef (het laatste deel werd pas in deze eeuw gedicht), is het niet verwonderlijk dat veel materiaal uit deze gracht niet meer van de slotbewoners afkomstig is maar van later tijd dateert. Dat maakt het in het kader van de kasteel-geschiedenis minder interessant, maar het heeft Stoepker er terecht niet van weerhouden deze latere voorwerpen toch in het onderzoek te betrekken. Daarbij vielen mij vooral de Duitse mineraalwaterkruiken op, deels wel uit de kasteeltijd (wat niet 'uit het kasteel' hoeft te impliceren), deels van na 1859. De dorst die men voelt opkomen wordt tegen het einde van het boek niet minder, als fragmenten van bronwaterflessen aan de orde komen. De auteur is op het gebied van hun herkomst goed thuis geraakt.

Geen boek ontkomt aan kleine feilen. Bij de kaarten ontbreekt een aanduiding van windrichtingen, althans van een noordpijl (die dan meestal naar de bovenkant van de bladzijden gericht had moeten zijn). Misschien ontstond daardoor een vergissinkje: op p. 32, regel 5 van boven, zal voor 'oostelijk' *westelijk* moeten worden gelezen. De afbeeldingen 2 en 3 (legenda bij de plattegronden en profielen, resp. bij de objekttekeningen) zijn erg onduidelijk. Gelukkig worden zij vergroot herhaald op een van de twee losse bijlagen (de CIP-gegevens vermelden slechts één bijlage). De opgraving was mogelijk omdat een ter plaatse gebouwde fabriek gesloopt werd met het oog op woningbouw. De fabriekssloper (p. 37) had strikte opdracht op de plaats van het hoofdgebouw van het kasteel alleen bovengronds te slopen en geen funderingen te verwijderen. Voor Stoepker was het meer dan een eeuw geleden verdwenen slot zo zeer hedendaagse werkelijkheid geworden, dat hij

op p. 40 schrijft: '(Deze opdracht) is het behoud geweest van het kasteel'. De lezer, in de ban als hij is van het realistische verslag, van de fictieve herrijzenis van het slot, zou het haast onderschrijven.

Jan Korf

april 1987

1. Op enkele uitzonderingen na: waarom wel *heerlijkheid* verklaard (p. 24), maar niet *herdgangen* (p. 25) en *landgraaf* (p. 27)?

G. A. M. Offenbergh

Gevelstenen in Nederland

Uitgeverij Waanders, Zwolle 1986; 223 p.; ISBN 90-6630-065-5; f 79,50

en

P. Nijhof met medewerking van M. van Uden

Emaillereclameborden in Nederland

Van Soeren & Co., Amsterdam 1986; 96 p.; ISBN 90-6881-004-9; f 36,—.

Al eeuwenlang voorzien mensen hun gebouwen van voorstellingen, teksten en/of cijfers. Zij kunnen die rechtstreeks hakken, krassen, tekenen of schilderen op gevels, deuren en vensters, maar ook aanbrengen middels speciale stenen (gevelstenen), ontworpen als vast onderdeel in de gevel, of op verplaatsbare borden (gevelborden, uithangborden). De afmetingen kunnen variëren van klein (denk aan huisnummers) tot meer dan manshoog. Niet alleen in afmetingen, ook in materialen is er een grote verscheidenheid. Bij gevelstenen moet, gelet op het woord, gedacht worden aan steen: vaak natuursteen (zandsteen en mergel zijn veel gebruikte soorten), maar ook wel kunststeen (cement, beton) of terracotta. Voorstellingen, letters en cijfers worden er doorgaans in reliëf opgebracht, en waren vroeger vaak voorzien van kleur. Er bestaan zelfs houten 'gevelstenen' die op een vergelijkbare wijze in de gevel zijn aangebracht als de 'echte' gevelstenen.

Hout werd bovendien veel toegepast voor gevelborden. Sinds de tweede helft van de 19e eeuw worden die ook van metaal gemaakt. Gietijzer, plaatstaal en soms ook brons kunnen in dit verband genoemd worden. Later volgden aluminium en kunststoffen. Soms is ook hier reliëf gebruikt, maar vaak is alleen kleur toegepast. Wanneer men nagaat hoeveel gevelstenen en gevelborden er in ons land te vinden zijn, dan is het opvallend dat het aantal publikaties erover betrekkelijk schaars is. Dat geldt zowel voor uitgaven, bestemd voor een groot publiek, als voor publikaties, bestemd voor de vakman of -vrouw. Inventarisaties of uitgebreide beschrijvingen

zijn nog steeds nauwelijks voorhanden; over dateringen en ontwerpers/makers is doorgaans niet veel bekend. Evenmin over de opdrachtgevers en hun wensen of inspiratiebronnen.

In 1986 kwam er een omvangrijk, fraai ogend overzichtswerk over gevelstenen in Nederland uit, waarin aan de diverse genoemde facetten aandacht wordt besteed, soms uitgebreid, soms beknopt. De tekst is van de kunsthistorica Gertrudis Offenberg en de 370 schitterende foto's, waarvan vele in kleur, zijn van Ger Dekkers. Het was al weer meer dan 15 jaar geleden dat het veel bescheidener overzichtswerk op dit terrein, *De gevelstenen spreken – Fotoboek met 275 afbeeldingen van gevelstenen in Nederland en Vlaanderen* van J. R. Schiltmeijer (Amsterdam 1970) was verschenen. In dat boekje ontbreekt overigens het jaartal van verschijnen. Maar in de advertenties van het maandblad *Ons Amsterdam* duikt de uitgave op in het septembernummer van 1970, terwijl in het februarinummer van hetzelfde tijdschrift uit 1971 in de rubriek 'Literaturopgave betreffende Amsterdam' vermeld wordt dat het boekje in 1970 verscheen.

De informatie, die Schiltmeijer in zijn uitgebreide inleiding geeft, is deels weer terug te vinden in Offenbergs nieuwe boek. Niet helemaal verwonderlijk, want beide auteurs gebruikten voor een deel dezelfde bronnen. B.v. het standaardwerk van Jacob van Lennep en Jan ter Gouw *De uithangteekens in verband met Geschiedenis en Volksleven beschouwd* (twee delen, Amsterdam 1868). Voorts het bekende Heemschutboekje *Amsterdamsche gevelstenen* van H. W. Alings (Amsterdam 1943 en 1949) en de verschillende 'stedenboekjes' uit die altijd weer zo praktische Heemschutserie uit de jaren '40, waarin ook de nodige aandacht voor gevelstenen te vinden is. Uiteraard noemt Offenberg ook Schiltmeijers boekje. Maar wat was de reden om zijn naam in haar boek consequent te schrijven als Schiltmeyer i.p.v. Schiltmeijer (zoals de schrijfwijze van zijn naam luidt volgens zijn eigen gevelstenenboekje)? En waarom ontbreekt een van zijn voorletters in de literatuurlijst op blz. 218 (daar staat J. i.p.v. J. R. Schiltmeijer)? Van de recentere publikaties die Schiltmeijer nog niet, maar Offenberg wel ter beschikking stonden, moet met name *Gevelstenen en opschriften in Overijssel* genoemd worden, verschenen in 1977 in de reeks *Jaarboeken Overijssel* bij dezelfde uitgeverij Waanders in Zwolle die Offenbergs gevelstenenboek uitgaf. Ook het Overijsselse boek zien we geïllustreerd met prachtige foto's van Ger Dekkers, deels dezelfde die 9 jaar later in Offenbergs gevelstenenboek gebruikt werden.

Geen publikatie over gevelstenen of gevelborden, of er worden wel woorden gewijd aan de oorsprong van die stenen of borden. Steeds treft men weer globaal dezelfde opmerkingen aan.

Over de uithangtekens aan de Romeinse wijnhuizen, over de herkenningstekens die de Europese ridders in de middeleeuwen voerden. Maar wanneer, in welke plaats en voor wat voor een soort gebouw werd nu de eerste gevelsteen gehakt met een jaartal of een wapenschild erop, om twee veel op gevelstenen voorkomende motieven te noemen? Waar zijn de oudste vermeldingen? Waar de oudste afbeeldingen? Daar moet toch iets meer over te zeggen zijn dan in Offenbergs boek gebeurd is. 'Vanaf de vijftiende eeuw prijken er wapenschilden op stadspoorten en raadhuizen, op waterschaps- en handelshuizen, op verdedigingsgebouwen en hofjes en op borgen en havezathes. En, nog een eeuw later, ook op de gewone burgerwoningen . . .', staat bij Offenberg te lezen op blz. 70. Ik had daar graag wat voorbeelden bij genoemd gezien. Het oudste voorbeeld van een gevelsteen met wapenschild dat ik in haar boek kon vinden stamt pas uit het midden van de 16e eeuw: een kleine steen met boven een wapenschildje (met merkwaardig ingezwenkte zijkan-ten, zoals in de renaissance vaker voorkwam) en daaronder het jaartal 1550 in nog gotisch aandoende cijfers. Die gevelsteen is te vinden boven de ingang van het stadhuis in Hasselt. Een nog oudere gevelsteen, vermeld en afgebeeld in Offenbergs boek (blz. 98 en 99), is te vinden in hetzelfde deel van het land, nl. in Kampen, aan het voormalige Pesthuis aan de Vloeddijk 1: een gevelsteen met kruisdragende Christus in een renaissance omlijsting, gedateerd 1538. In dezelfde stad zit een (bij Offenberg niet vermelde) steen met jaartal 1530 aan een voormalig pakhuis aan de Burgwalstraat 6 (eigendom van de Vereniging Hendrick de Keyser). Eén van de hoofdstukken in Offenbergs boek is gewijd aan de bronnen voor de voorstellingen op gevelstenen. Dat is een onderwerp, waarnaar nog maar weinig systematisch onderzoek is gedaan. De auteur wijst erop dat prenten een belangrijke bron van inspiratie vormden voor de gevelstenenmakers van weleer. Maar om nu te stellen dat de 17e-eeuwse gevelsteen voorstellende de 'Maria Bootschap' aan het Noordeinde 95 in Monnickendam een nabootsing is van de Annunciatie door Pieter H. Schut in diens *Toneel ofte vertooch der bijbelse historieën, cierlijk in 't koper gemaect* (Amsterdam 1659) gaat mij te ver (Offenberg, blz. 42-43; afbeeldingen op blz. 41). Daarvoor zijn er teveel verschillen tussen de beide voorstellingen. Zo staat de tafel, waaraan Maria aan het lezen was toen de engel de blijde boodschap bracht, in Monnickendam tussen Maria en de engel in, bij Schut echter aan de uiterste zijkant van het tafereel, naast Maria. Ook de vormgeving van beide tafels is verschillend (in Monnickendam bovendien zonder kleed, bij Schut met), evenals die van het meubelstuk waarop Maria zit. Evenmin komt Sa-

lomons oordeel, in prent gebracht door Hubertus Quellinus, in grote lijnen overeen met de voorstelling van hetzelfde thema aan het voormalige Rechthuis in Schermerhorn (Offenberg blz. 43). Daarvoor is het verschil tussen de houdingen van de beide moeders te groot (bij Quellinus knielt de ene en staat de andere, in Schermerhorn knielen beiden). En ook verder zijn er aanzienlijke verschillen (de plaatsing en houding van de babies, de stand van het zwaard, de vorm van de trap naar Salomons troon). Dit soort kritiek valt op meer passages te leveren.

Alle kritische opmerkingen ten spijt ook alle waardering voor het nieuwe gevelstenenboek, waarin de auteur wijst op veel aardigs, waaraan velen nog maar al te vaak achteloos voorbijgaan. Laat haar pleidooi, voor meer aandacht voor de nog steeds bedreigde kleine monumentjes van geschiedenis en kunst, niet voor niets zijn.

Niet alleen gevelstenen, ook gevelborden worden in hun voortbestaan bedreigd. En daarbij moeten we niet alleen denken aan de traditionele houten, maar ook aan de jongere van metaal. Grote populariteit kreeg in de eerste helft van de 20e eeuw het geëmailleerde plaatstalen bord. Het werd voor velerlei doeleinden gebruikt, b.v. voor straatnaambordjes, voor huisnummers, voor verkeersborden. In die hoedanigheid zijn emaille borden nog overal in het land te vinden. Anders is het gesteld met de geëmailleerde reclameborden. Tot in de jaren '50 op grote schaal vervaardigd en opgehangen, zijn zij thans nagenoeg uit het straatbeeld verdwenen.

Wie een indruk wil krijgen van het vele dat er op dit gebied in ons land gehangen heeft, kan uitstekend terecht in het boek *Emaille reclameborden in Nederland* van Peter Nijhof met medewerking van Marinus van Uden en rijk geïllustreerd met zwart-wit en kleurenfoto's.

Evenals in het hiervoor behandelde gevelstenenboek geschiedt, besteedt ook Nijhof aan allerlei verschillende facetten aandacht: aan het ontstaan van het genre, aan de ontwerpers, aan de fabricage, aan de thema's, afgebeeld op de borden, aan de plaatsing van de borden op de gevels en aan hun verdwijning. Ook wordt gewezen op de belangstelling voor die bijna verdwenen borden bij musea en particuliere verzamelaars.

Maar minder nog dan bij de gevelstenen het geval was, kon worden teruggegrepen op bestaande literatuur. Het oudste boek over emaille reclameborden dat Nijhof in zijn literatuurlijst noemt, is dat van de Engelsen Christopher Baglee en Andrew Morley, getiteld *Street Jewellery. A History of Enamel Advertising Signs* uit 1978 (herdruk 1979). Dat boek inspireerde in ons land J. Stakenborg en J. van Zadelhoff om ook zoiets te maken, maar dan meer gericht op Nederland.

Hun boek *Emaillieborden. De geschiedenis van een ijzersterk reclamemedium* (Aarlanderveen 1979) bevat een aantal korte inleidende teksten over het onderwerp en is geïllustreerd met talloze zwart-wit foto's van emailleeborden die destijds nog in ons land te vinden waren. Middenin was een kleurkatern opgenomen, overgenomen uit het genoemde Engelse boek over 'Street Jewellery'. De informatie bij Nijhof is op veel punten uitgebreider dan bij Stakenborg en Van Zadelhoff. Maar veel blijft voornamelijk onbekend – en zal het wellicht altijd blijven. Want wie noteerde er nu bijzonderheden over een medium als het geëmailleerde reclamebord, waarop door velen lange tijd werd neergezien?

Intussen kregen ook hun 'neutralere soortgenoten', de geëmailleerde plaatstalen aankondigingsborden nooit veel aandacht van beschrijvers die zich verdiepten in de geschiedenis van kunst en architectuur. Terwijl zij toch vaak met veel zorg werden ontworpen (door ontwerpers van naam), uitgevoerd en geplaatst. Dit in tegenstelling tot b.v. drukwerk en meubels van dezelfde ontwerpers, dat wel behandeld werd in tal van publikaties, zowel in de tijd van ontstaan, als later.

Een voorbeeld van zo'n geëmailleerd aankondigingsbord, waarvan de ontwerpersnaam maar bij weinigen bekend is, is het bescheiden langwerpige bordje (wit geëmailleerd, voorzien van gele leeuw tegen een blauw fond, daaronder blauwe letters) dat jarenlang – tot ver na de laatste wereldoorlog – talloze grote en kleine postkantoren sierde, soms plat tegen de gevel geschroefd, soms als uithangbord. Nijhof geeft er een zwart-wit foto van, in het hoofdstuk 'Overige emailleeborden' (blz. 79). Echter zonder de naam van de ontwerper of jaartal. Beide zijn wél bekend, en o.m. te vinden in het Nederlands Postmuseum in Den Haag, waar diverse voorbeelden van dit soort bordjes (er waren er met verschillende opschriften) worden bewaard. N.P. de Koo (1881-1960), een man die meermalen voor de PTT ontwierp (meubels, affiches en ander drukwerk) en tevens bekendheid genoot als secretaris van de VANK (Vereniging voor Ambachts- en Nijverheidskunst), was de ontwerper van het bordje met de leeuw dat sinds 1937 geleidelijk op tal van postkantoren verscheen, en inmiddels als zoveel van zijn soortgenoten bijna overal weer is opgeruimd.

Carla Rogge

juni 1987

H. Valk

375 Jaar oud-katholieken in Krommenie

Uitgave van de Oud-Katholieke Kerk Krommenie; te bestellen bij Pastoor Th. Horstman, Van de Veldelaan 129, 1816 PB Alkmaar; 46 p.; f 17,50

De Oudkatholieke parochie van de Heilige Nicolaüs te Krommenie bezit een kostbaar kleinood in haar kerkgebouw annex pastorie, in de 17e eeuw tot stand gekomen door aanpassing van een langhuisstolp. Deze kreeg in het laatste kwart der 18e eeuw een nieuwe voorgevel met houten voorschot in Louis XVI-vormen. In 1826, nadat een watersnood ernstige schade had veroorzaakt, werden de tot dan toe houten buitenwanden van het kerkgedeelte vervangen door stenen muren. De staanders van het 'vierkant' werden toen door omtimmering getransformeerd tot Toscaanse kolommen. Van de belangrijke inventaris dateert het merendeel uit de 17e en 18e eeuw. Sommige stukken zijn uit andere kerken naar Krommenie overgebracht. Zo is het altaar afkomstig uit de voormalige schoolkerk 'de Pauw' te Amsterdam.

Waarschijnlijk is de eerste pastoor van deze kerk de in 1612 benoemde Gratianus Cornelisse geweest. Om te markeren dat hij 375 jaar geleden naar Krommenie kwam is een kloekke brochure uitgegeven. Deze behelst een overzicht van de geschiedenis van de parochie en een beschrijving van pastorie en kerk (met sterke nadruk op laatstgenoemde: van het inwendige van de pastorie komt alleen de bibliotheek enigszins uitvoerig aan bod). Diverse van de vermelde gegevens vormen een waardevolle aanvulling op hetgeen wordt medegedeeld in de *Geïllustreerde Beschrijving* van Waterland en omgeving. Er wordt bij voorbeeld uitvoerig geciteerd uit een beschrijving van de toestand van vóór 1826 waaruit blijkt dat toen een aantal 'koesyns met geschilderde kleine glazen' aanwezig was.

Hoe uit een boerderij een kerk annex pastorie groeide wordt verduidelijkt door het opgenomen perspectiefschema. Instructief is ook de plattegrond die de tegenwoordige toestand weergeeft. In 1939-1940 zijn de gebouwen gerestaureerd onder leiding van Jan de Meyer. De auteur, zelf architect van professie, uit diverse bezwaren tegen de toen gevolgde werkwijze. Deze acht ik terecht. Het zal overigens wel niet meer zijn na te gaan wat in deze de verantwoordelijkheid van de architect, wat die van de opdrachtgevers is geweest.

De opgenomen foto's van ex- en interieur en van diverse preciosa, met name borduurwerk, zijn in het algemeen van goede tot redelijke kwaliteit. Een enkele is te donker afgedrukt. De eerlijkheid gebiedt op nog enkele schoonheidsfoutjes te wijzen. Het taalgebruik is niet altijd vlekke-

loos. Er is een foto opgenomen van een schilderij waarvan alleen wordt vermeld dat het de geboorte van Christus voorstelt. Verder ontbreekt iedere toelichting in bijschrift of hoofdtekst. Pastoor Caseaux, die van 1778 tot 1804 in Krommenie stond, kan uiteraard niet 'in de Hugenotentijd' naar Nederland zijn gekomen.

Niettemin wil ik deze uitgave graag aanbevelen. Ik doe dat ook omdat de kleine parochiegemeenschap het heeft aangedurfd de voorbereiding van een dringend nodige nieuwe restauratie ter hand te nemen. De totale kosten zijn begroot op twee miljoen waarvan zij twee ton zal moeten fourneren. Alle financiële steun van buiten de parochie is dus zéér welkom.

Ph. Bosscher

juni 1987

H. Janse, R. Meischke, J. H. van Mosselveld (eindred.), F. van Tychem, red.

Keldermans

Een architectonisch netwerk in de Nederlanden

Staatsuitgeverij/Gemeentemuseum Markiezenhof, 's-Gravenhage/Bergen op Zoom 1987; 198 p., ISBN 90.12.05545.8; f 48,—

Hoe benadert men een zo complex probleem als dat van de beschrijving van de geschiedenis van het geslacht Keldermans en de daaraan toegeschreven bouwwerken? Al meer dan honderd jaar geleden is de noodzaak van een alomvattende studie over dat onderwerp vastgesteld.¹ Ondanks herhalingen van deze wens in latere deelpublikaties is het wachten nog steeds op dat grote werk. Ieder schrijftuur van enige omvang over de Keldermansen en hun werk draagt echter weer bij tot een beter inzicht, zodat men hopen mag dat het echte overzichtswerk weer een stapje dichterbij is gekomen. Met spanning werd dan ook uitgezien naar de publikatie van *Keldermans. Een architectonisch netwerk in de Nederlanden* dat verscheen als begeleidend boek bij de gelijknamige tentoonstelling die van 20 juni tot 7 september 1987 in het Gemeentemuseum Markiezenhof in Bergen op Zoom gehouden werd.

In het boek zijn negen artikelen gebundeld met een verantwoording, een persoons- en een topografisch register. Aan de hand van een aantal passages uit de 'Verantwoording' van de eindredacteur zal ik in het hierna volgende, naast een aantal positieve geluiden, ook een aantal bezwaren tegen de vorm en de inhoud van de bundel formuleren.

Als ik het goed zie, bevindt de kern van mijn kritiek zich in deze zin: 'Wat oorspronkelijk was opgezet als een beredeneerde catalogus voor de tentoonstelling groeide door de enthousiaste inzet van de auteurs uit tot een afzonderlijk boek-

werk'. Een beredeneerde catalogus volgt de structuur van de tentoonstelling waarvoor hij geschreven wordt. Een afzonderlijk boek kan en mag een geheel andere vraagstelling hebben en het moet daarbij, als het over één onderwerp gaat, ook een duidelijke eenheid vormen, zeker als er verschillende auteurs aan meewerken. Dat legt een zware verantwoordelijkheid bij de redactie. Ik kan me niet aan de indruk onttrekken dat de overgang van beredeneerde catalogus naar afzonderlijk boek niet goed gelukt is. Het meest sprekende voorbeeld daarvan is het feit dat het fundamentele achtergrondartikel van R. Meischke 'Reizende bouwmeesters en Brabantse handelsgotiek' als laatste in de bundel is opgenomen. Ik raad iedere lezer van het boek aan met dit hoofdstuk te beginnen. De veranderende omstandigheden en verhoudingen waarin het grote aantal Keldermansen met een verwarrend assortiment bouwwerken en bezigheden doende was, worden dan ineens veel duidelijker. Het eerste deel van het openingsartikel van mevr. C. G. M. van Wylick-Westermann, 'Het bouwmeestersgeslacht Keldermans' geeft een verhelderende uiteenzetting over de terminologie met betrekking tot het bouwmeesterswerk in de late middeleeuwen. Eigenlijk zouden die gegevens toegevoegd moeten worden aan het daarnet genoemde artikel van Meischke.

'Tengevolge van de gekozen werkwijze schuiven de verhalen, daar waar het om feitelijke informatie gaat, soms over elkaar heen'. Dat is iets dat bij de samenstelling van een bundel kan geschieden en het is hier – gezien de ingewikkelde materie – zelfs noodzakelijk. Een groter gevaar is het dat er feitelijke informatie tussen de wal en het schip kan geraken of dat er feiten gememoreerd worden, die verschillend lijken te zijn, maar die bij nadere beschouwing hetzelfde blijken te zijn. Voorbeelden daarvan zullen verderop ter sprake komen.

Een belangrijk soort feitelijke informatie wordt gevormd door de gebruikte bronnen en literatuur, zeker als gepretendeerd wordt dat in het boek 'onze kennis van het Keldermans-oeuvre . . . is bijgewerkt naar de huidige stand van zaken'. Helaas hebben de samenstellers de gouden kans laten liggen om te komen tot een *up-to-date* bibliografie en bronnen-overzicht met betrekking tot leven en werken van Keldermans en Co. Alles wat daarvoor nodig was geweest, was het toepassen van een andere wijze van annoteren, nl. door middel van het auteur/jaartal systeem met een bijgaande literatuurlijst voor de hele bundel. Nu wordt er veel dubbel – maar lang niet altijd identiek! – geciteerd (cf. b.v. noot 165 op p. 25 met noot 2 op p. 171, noot 6 met noot 21 beide op p. 181, en noot 127 op p. 25 met noot 32 op p. 154). Bij noot 90 op p. 24 en noot 202 op p. 59 is het niet duidelijk of het daar twee verschillende teksten betreft of

dat het twee verschillende uitgaven van dezelfde tekst zijn. In het artikel van mevr. Van Wylick-Westermann komt het voor haar verhaal fundamentele werk van Neeffs alleen maar voor als 'Neeffs, o.c.'. Dit alles lijkt wat muggeziffig te zijn, maar nauwkeurig citeren is bij de voortschrijdende automatisering van de bibliotheekcatalogi noodzakelijker dan ooit. In dat kader is ook het ontbreken van een lijst met gebruikte afkortingen hinderlijk. Zo moet men bijvoorbeeld tot noot 57 op p. 130 gevorderd zijn om te kunnen ontdekken wat de afkorting HKOM betekent, die al op p. 24 in noot 17 voor het eerst gebruik wordt!

Structureler is het probleem van de invalshoek waaronder men de Keldermansen en hun werk wenst te benaderen. Een echt ideale manier bestaat vermoedelijk niet wegens alle dwarsverbanden die er bestaan tussen verschillende leden van het geslacht en de werken waarbij ze betrokken waren. In de bundel is men – op een paar artikelen na – uitgegaan van categorieën bouwwerken (een overblijfsel van de beredeneerde catalogus?), nl. de kerkelijke bouwprojecten, stedelijke bouwopgaven in de Noordelijke Nederlanden (1450-1530), bestuursgebouwen in Vlaanderen en Brabant, huizen en hoven gebouwd onder leiding van Anthonis I en Rombout II, de invloed van Anthonis I en Rombout II op de kasteelfortificaties. Juist in het licht van het slotartikel van Meischke, dat terecht de nadruk legt op de enorme gevarieerdheid van de werkzaamheden van de Keldermansen (en van de laat-middeleeuwse bouwmeesters in het algemeen) zou het misschien toch meer voor de hand hebben gelegen gewoon de stamboom van Jan I tot en met Marcellis en Anthonis IV te volgen en daarbij – eventueel ingedeeld naar soort bouwwerk of -werkzaamheid – hun bezigheden te bespreken. Een topografisch gerangschikte oeuvre-catalogus van met aflopende zekerheid aan Keldermansen toe te schrijven werken zou de overzichtelijkheid vergroten en het 'kaf' van het 'koren' scheiden. Want ook al beweert de verantwoording: 'toeschrijving op louter stilistische gronden zonder enig archivalisch bewijsmateriaal is bewust vermeden', toch is dat niet altijd gelukt. Op zich vind ik dat niet zo erg, omdat ook *circumstantial evidence* soms zeer overtuigend kan zijn, maar een dergelijke oeuvre-catalogus zou een en ander toch duidelijker maken.

Nu krijgen we bijvoorbeeld drie verschillende meningen over de betrokkenheid van Rombout II bij de werkzaamheden aan het kasteel van Breda (cf. p. 21, 133 en 159-61).

Naast de reeds genoemde onderwerpen wordt nog een aantal detail-onderwerpen behandeld, zoals de bouwgeschiedenis van de St. Romboutstoren te Mechelen (maar waarom voorafgaand aan het algemeen artikel over de kerken-

bouw?) en de organisatie van het bouwbedrijf en van de handel in natuursteen.

Ter afsluiting van het algemeen gedeelte van deze bespreking nog wat kleinigheden. Een lijst van auteurs met hun functies of bezigheden zou welkom geweest zijn. Wat de illustraties betreft zou het opnemen van meer plattegronden het lezen van een aantal beschrijvingen (Markiezenhof, Hof van Margaretha van Oostenrijk) vergemakkelijkt hebben. De onderschriften van foto's en tekeningen zijn soms wel, soms niet gedateerd, soms wel en soms niet van een aanduiding van herkomst voorzien (cf. afb. 5, 6, 7, 13, 14, 53, 55, 67, 91, 108, 110, 134, 136, 141).

In de nu volgende bespreking per artikel houd ik een volgorde aan die mij het meest logisch lijkt en die afwijkt van die in de bundel.

R. Meischke, 'Reizende bouwmeesters en Brabantse handelsgotiek' (p. 183-90). De verleiding is groot een uitgebreide samenvatting van dit artikel te geven. Dat zou echter deze bespreking te lang maken en bovendien het artikel onrecht aandoen. Kortom, men leze zelf dit uiterst boeiende overzicht over de handel en wandel binnen het laat-middeleeuwse bouwbedrijf en over de plaats en de evolutie daarin van de leden van de familie Keldermans.

Slechts een paar opmerkingen moeten mij van het hart. Meischke springt naar mijn opvatting wat slordig om met de begrippen Noord en Zuid als hij het over de Nederlanden heeft (dit euvel doet zich ook in een aantal andere artikelen voor). Zo men het begrip al moet hanteren, dan vormen de grote rivieren m.i. de grens. Of, wil men de Nederlanden in politiek opzicht verdelen, dan hoort heel Brabant tot het Zuiden en Holland tot het Noorden. Bergen op Zoom (p. 133) en Breda (p. 189) in de 15e eeuw tot het Noorden te rekenen, gaat niet aan. Overigens lijken mij de activiteiten van de latere Keldermansen ook sterk Bourgondisch/Habsburgs gebonden: niet zodra komt er weer een 'land' bij of er duiken Keldermansen op (Utrecht 1528: Rombout II, Laureijs II, Marcellis; Gelre 1543: Marcellis, en later Anthonis IV).

Als in het midden van de 16e eeuw de bloeitijd van de Keldermansen voorbij is, noteert Meischke (p. 190): 'Het nageslacht zakte geleidelijk af tot het niveau van gewone steenhouders'. Deze bewering zal op zijn minst genuanceerd moeten worden: Jan, een zoon van Matthijs II, brengt het tot secretaris van de Grote Raad te Mechelen, terwijl Anthonis, zoon van Rombout II, schepen van Antwerpen wordt. Zodra iemand tot enige welstand was gekomen of over contacten in 'betere' kringen ging beschikken, probeerde hij zijn nageslacht door huwelijk of banen daarin terecht te laten komen. Een aantal Keldermansen moet daartoe ruim in de gelegenheid geweest zijn. Overigens zou het interessant zijn na te

gaan wat de (veranderende) sociale positie van leden van het geslacht Keldermans geweest is. Huwelijken van zonen en dochters en posities van de niet in het bouwvak werkzame leden van de familie zouden daarvoor de bronnen kunnen zijn.

Het artikel van H. Janse, 'Het bouwbedrijf en de steenhandel ten tijde van de Keldermansfamilie' (p. 173-81) is rommelig: het bevat veel feiten, weinig grote lijnen en nogal wat irrelevante informatie. Het interessantste gegeven uit dit artikel is de belangrijke positie die de familie De Prince bij de levering van hardsteen gehad heeft. De conclusies echter die Janse daaruit trekt zijn soms wel wat al te vèrgaand. Zo berust het verhaal over de poort van het Slot op de Hoef te Egmond precies op het soort redenering waartegen in de bundel herhaalde malen gewaarschuwd wordt, nl. het toewijzen van bouwwerken aan Keldermansen op stilistische en/of vage gronden. Na enige malen citeren van de passage uit dit verhaal, zal deze poort aan Anthonis I worden toegeschreven! Hetzelfde geldt voor de hypothese over de opbouw van de Bake-nesser toren te Haarlem.

Precies het tegenovergestelde probeert de auteur te doen met de Christoffelschouw uit Bergen op Zoom. Daarover beweert hij dat 'nergens blijkt dat Rombout Keldermans de schouw geleverd zou hebben, of, zoals vaak wordt aangenomen, in zijn ateliers heeft vervaardigd of laten maken'. Als ik het goed gelezen heb, probeert Janse o.a. uit het (geringe) bedrag van 9 lb, 18 sc br dat Rombout 'voer de volle betalinge van der leveringen van de schouwen' ontvangt, te concluderen dat hij daarom alleen het ontwerp geleverd zal hebben. Nu zat ontwerpwerk volgens Meischke (p. 184) echter meestal in het jaarsalaris (dat Rombout van de heer van Bergen ontving) opgesloten. De vergelijking met de prijzen van steenleveranties voor het Hof van Margaretha van Oostenrijk te Mechelen – voor de grote wenteltrap en andere delen van het paleis – gaat natuurlijk niet op, omdat het hier om veel grotere hoeveelheden zal zijn gegaan die een achtmaal zo hoge prijs rechtvaardigen. Het is zeker niet bewijsbaar en zelfs onwaarschijnlijk dat Rombout eigenhandig de voorstellingen op de schouw gehouwen heeft, maar dat het in zijn atelier in Mechelen gebeurd is, is m.i. heel wel mogelijk, temeer daar er nergens van vervoer uit Ecaussinnes sprake is en wel vanuit Mechelen.

De maatschappelijke positie van de steenhandelaars is zonder twiifel een interessant onderwerp. De verschillen die Janse door de opsomming van allerlei leveranties probeert aan te brengen tussen de positie van die uit Vlaanderen en die uit Henegouwen overtuigen niet. Bij de Vlaamse handelaren wordt vermeld dat zij kapitaalkrachtig geweest moeten zijn, omdat re-

keningen lang open bleven staan (een zeker vaak voorkomend euvel vooral bij leveranties aan overheidsinstellingen in die tijd), bij de Henegouwers wordt een adellijke titel van een De Prince vermeld. Voor de volledigheid zou het goed geweest zijn te vermelden dat Matthijs II een steengroeve bij Zaventem bezeten heeft.² Een paar kleine onnauwkeurigheden dienen hier niet onvermeld te blijven. Om bij Jan I als zijn (enige) woonplaats Mechelen te vermelden, doet onrecht aan de Brusselse herkomst van het geslacht Keldermans.

De steen die voor de bouw van de Utrechtse Dom werd aangevoerd kwam zeker niet alleen via Antwerpen (dat gold vooral voor de Loeststeen en voor de Avennis-steen), maar voornamelijk uit Mechelen (de Brabantse steen), zoals de bouwrekeningen duidelijk aangeven. Het woord 'koopman' voor Matthijs II komt precies éénmaal in die rekeningen voor. Het is Matthijs III die in 1517 te Anderlecht werkt. Het geven van nummers is noodzakelijk omdat in die tijd ook Matthijs II nog actief is.

Het artikel van mevr. C. G. M. van Wylick-Westermann, 'Het bouwmeestersgeslacht Keldermans' (p. 9-25), begint, zoals gezegd, met een nuttig overzicht van de terminologie waarmee de werkzaamheden van een steenhouwer/bouwmeester tijdens de late middeleeuwen in de Lage Landen omschreven werden. Het hoort in verband met zijn algemene karakter in (of bij) het zojuist besproken artikel van Meischke thuis.

Dan passeren in chronologische volgorde de in de bouw actief geweest zijnde leden van het geslacht Keldermans. Bij dit artikel hoort ook een los bijgevoegde stamboom. Het blijft tobben met die stamboom, omdat er altijd onzekerheden in blijven zitten. Dat begint al bij Jan I en Jan II, waarvan Squilbeck³ beweert dat ze vader en zoon zijn, wat door De Roo⁴ weer in twiifel wordt getrokken. Belangrijker is dat de gegevens die wel bekend zijn ook opgenomen worden. Ter aanvulling: de vrouw van Anthonis II was Barbara van Hamme.⁵ Mathijs II had een zoon Laureijs (I), die in het bouwvak werkzaam was⁶ en die soms moeilijk van Laureijs (II), zoon van Anthonis II, te onderscheiden is. Mocht de auteur van mening zijn dat het om één en dezelfde persoon gaat, dan dient dat vermeld te worden. Laureijs II was gehuwd met Margriet van der Broucke.⁷ Matthijs III stierf volgens een mededeling op p. 19 van het hier besproken artikel in 1526 of 1527.

Tot mijn vreugde zag ik een duidelijke plaats voor Marcelis Keldermans in de stamboom, nl. als zoon van Anthonis IV. Dit nu is al zeer onwaarschijnlijk. Anthonis IV stierf in 1564 nadat hij niet alleen allerlei werk in Hoogstraten gedaan had, maar bovendien samen met Marcelis in Gelre gewerkt had. Nergens blijkt uit de bron-

nen welke verwantschap zij met elkaar hadden.⁸ Daar Marcelis voor het eerst in 1521/2 vermeld wordt en zijn geboortedatum dus op zijn laatst ergens rond 1500 geplaatst kan worden, zou Anthonis IV minstens uit ca. 1480 moeten stammen. Dat zou betekenen dat hij ongeveer 84 jaar oud geworden zou zijn en dat hij in 1559 nog actief was! Marcelis was getrouwd met Geertruidt van Ouwelighen.⁹

Van Rombout II wordt een indrukwekkende hoeveelheid werken en adviezen opgesomd. Het is dan ook verbazingwekkend te moeten constateren dat zijn toch niet geringe prestaties in het Utrechtse met geen woord vermeld worden. Afgezien van een aantal niet uitgevoerde werken waarvan de ontwerptekeningen over zijn gebleven,¹⁰ mis ik uiteraard node zijn ontwerp van en zijn bemoeienissen met Vredenburg.¹¹

Over de betrokkenheid van Rombout II bij de werkzaamheden aan het kasteel van Breda heeft de auteur, terecht, wat voorzichtige opvattingen (cf. p. 133 en 161 in de bundel, die toch weer tot toewijzing aan Rombout II overgaan!). Een vreemde misser treft men aan bij de bespreking van Laureijs (II), die als Bourgondisch/Habsburgs vestingbouwer in 1533 een bolwerk in Tiel aangelegd zou hebben, middenin een voor zijn broodheren vijandig gebied. Bij nadere beschouwing blijkt (op p. 99) dat het om een bolwerk in Culemborg gaat.

Ik blijf nog even doorzeuren over Marcelis. Het feit dat hij in 1530 een Utrechtse trouwt, maakt het vrijwel zeker dat hij al vanaf 1529 aan het Vredenburg werkzaam was. Marcelis volgde Laureijs niet eerder op dan in 1534. Hij is naar alle waarschijnlijkheid al voor 1540 meester van de werken van Vredenburg geworden. De inspectiereis die hij in 1540 met Balthasar Lombard ondernam, hield meer in dan een bezoek aan Ter Eem: zij bezochten ook Duurstede, Gorkum en de Utrechtse stadsversterking. Marcelis is uiteraard (zie boven bij Laureijs II) niet in 1541 maar in 1551 in Grol, Hattem en Harderwijk geweest. In 1552 (niet in 1542) bezocht hij een aantal andere Gelderse plaatsen. Het is tenslotte zeer onwaarschijnlijk dat Marcelis in zijn functie van fortificatiemeester van Gelre nog ouderwets gebouwd zou hebben. Het vijfhoekige bastion in Grol is vrijwel zeker aan hem toe te schrijven: het is ontstaan in de tijd dat onder zijn ogen in Utrecht de vijfhoekige bastions in het noorden en in het zuiden van de stad gebouwd werden. Die bastions werden bovendien nog uitgevoerd onder leiding van Willem van Noort, de vader van zijn schoonzoon. De verbinding van Willem en van Marcelis met Donato di Boni is bekend en er zijn geen redenen om aan te nemen dat Willem wel en Marcelis niet door hem beïnvloed zou zijn.

In de Gelderse bronnen wordt Marcelis soms 'ingeniaire' genoemd, wat al helemaal een verbijn-

ding naar de nieuwe tijd legt. Een reis van 47 dagen in het gezelschap van Sebastiaan van Noije in 1556 zal geen grote gevolgen meer gehad hebben, omdat Marcellis in het daaropvolgende jaar stierf.¹²

Bianca van den Berg behandelt 'Kerkelijke bouwprojecten van de bouwmeesters uit de Keldermans-familie' (p. 61-85). Hierover slechts enkele opmerkingen. Het probleem met de kerk van Veere (p. 68) bestaat m.i. niet. In de aanstelling van Anthonis I (afgedrukt op p. 16) staat dat hij aangenomen wordt om 'voirt te ordineren', wat m.i. duidt op voortzetting van bestaande werkzaamheden. Overigens kan men, als men genoeg geld heeft, wel in vijf jaar een transept bouwen. Of dat ook gebeurde, is een andere kwestie.

Op p. 70 lijkt de tekst van het aannemingscontract van Anthonis I voor Alkmaar nogal gemutileerd te zijn, terwijl de staat waarin het koor zich bevindt als hij in 1497 aankomt nogal verschillend beschreven wordt: 'de muren bijna op hoogte', in 1500 'het maken van kleine pilaren in de kooromgang', 'dat op het moment dat Anthonis in Alkmaar kwam, het koor vrijwel klaar was en men begonnen was aan het dwarspand'. Het wegvallen van een zin op p. 76 valt hooguit de eindredacteur te verwijten.

Of Anthonis I in de herfst van 1511 in Delft geweest is, is bepaald niet zeker, daar de term 'termijn van Sinte Victor' op een vervaldag voor uitbetaling van een jaargeld (hier van 25 sch.) duidt, terwijl hij in het jaar daaraan voorafgaand kennelijk acht dagen in Delft gewerkt heeft à 2 sch. 's daags.

Een probleem met stamboom en verwantschap doet zich voor bij de toeschrijving van werkzaamheden aan de kerk van Hoogstraten: Anthonis III is volgens mededeling op p. 23 in 1531 overleden; hij kan dus nooit de toren van Hoogstraten gemetseld hebben. Het zal dus wel Anthonis IV geweest zijn, die in 1564 overleed. Uitvoerig en degelijk is het artikel van Linda van Langendonck onder de titel 'De Sint-Romboutstoren te Mechelen en zijn plaats in de laatgotische architectuur' (p. 27-59). Het enige waar ik wat problemen mee heb, zonder het overigens echt te kunnen weerspreken, is haar verhaal over het al of niet voortbestaan van de oude toren. Een argument voor het spoedig afbreken van die toren laat ze buiten beschouwing, terwijl ze hem in een andere context wel noemt: in 1451 (één jaar voordat de eerste steen van de nieuwe toren gelegd werd) werden aflaten gegeven ten behoeve van de oude kerk o.a. om 'de toren, die door instorting bedreigd werd, te herstellen'. Heeft men nu werkelijk in dat ene jaar die toren hersteld, terwijl men toch wist dat er een nieuwe zou komen, of heeft men hem dertig jaar lang op instorten laten staan? Maar misschien heeft men bij de aanvraag van de aflaat

wel overdreven: het koor, dat toen toch nog niet zo oud was, wordt 'vervallen' genoemd. Het 'een tijdje' (dertig jaar!) ombouwen van de oude toren door de nieuwe lijkt overigens op andere gronden onwaarschijnlijk: de funderingen van de nieuwe toren zullen – gezien zijn geplande hoogte – zeker veel dieper gelegen hebben dan die van de op instorten staande oude.

'De stedelijke bouwopgaven tussen 1450 en 1530' van R. Meischke (p. 87-103) is de wat weidse titel voor een korte inleiding over de niet-kerkelijke bouwwerkzaamheden vooral in de Hollandse en Zeeuwse steden (waar men volgens de auteur 'stadslinnen' kreeg!; er zal wel 'stadslaken' bedoeld zijn.), gevolgd door een uitvoeriger behandeling van de stadhuizen van Middelburg, Zoutleeuw, Hoogstraten, Culemborg en Hulst. Deze stadhuizen zijn als enige duidelijk met Keldermansen in verbinding te brengen en zij zijn ook niet zo sterk uit een samenraapsel van reeds bestaande gebouwen ontstaan. Onverklaarbaar is waarom het stadhuis van Gent niet in dit hoofdstuk is ondergebracht: het bouwen daarvan is toch onmiskenbaar een stedelijke opdracht geweest. De redenering dat het tot het onderwerp 'Bestuursgebouwen in Brabant en Vlaanderen' behoort (waar het wel behandeld wordt), gaat echter evenzeer op voor de stadhuizen van Hoogstraten en Zoutleeuw (Brabant) en van Hulst (Vlaanderen). Kortom, waar ligt de grens tussen Noord en Zuid? En passant zij daarbij opgemerkt dat in de titel van dit artikel, zoals dat in de inhoudsopgave vermeld staat, waarachtig de woorden 'in de Noordelijke Nederlanden' staan!

'Bestuursgebouwen in Brabant en Vlaanderen' van F. van Tyghem (p. 105-30) gaat over drie gebouwen: het Broodhuis te Brussel, het stadhuis van Gent en het Paleis van de Grote Raad in Mechelen. Ze worden alle drie met zoveel deskundigheid beschreven dat alleen wat marginale opmerkingen verwacht kunnen worden. Er is kennelijk wat mis gegaan met de verwijzingen naar de afbeeldingen van het Broodhuis. Op afb. 66 staat de meest oorspronkelijke toestand weergegeven, terwijl in de tekst voor die situatie naar afb. 67 verwezen wordt; en die geeft nu juist de toestand na de eerste restauratie weer. Hoewel het op een sterk verkleinde afbeelding natuurlijk niet zo goed te zien is, kan ik op afb. 66 geen renaissancestijl in het dakvenster van de middentravee ontdekken, zoals in de beschrijving op p. 108 genoemd staat.

Interessant vind ik de uitweidingen over de latere lotgevallen van de gebouwen, vooral die over de historiserende restauraties uit de 19e eeuw. Zij zijn, gezien in hun historische context, inmiddels belangrijke bronnen geworden.

Jolande Leys, 'De invloed van Anthonis I en Rombout II Keldermans op de kasteelfortificaties' (p. 155-71). Deze titel doet heel wat ver-

moeden als men het woord 'invloed' inhoudelijk neemt. Het komt er echter op neer dat een aantal verdedigingswerken besproken wordt waaraan beide Keldermansen gewerkt hebben.

De politieke achtergrond die voor de aanleg van de fortificaties verantwoordelijk gesteld wordt, is wel heel schetsmatig weergegeven en daarom misleidend: 'De strijd om de Bourgondische heerschappij in de Nederlanden leidde tot veel spanningen. Vlaanderen koos in de tweede helft van de vijftiende eeuw de zijde van Frankrijk, Gelre volgde in het begin van de zestiende eeuw' zijn uitspraken die toch een geheel vertekend beeld van de toenmalige politieke verhoudingen geven. Daarna wordt ons beloofd dat 'in de ontwikkeling van de kasteelfortificaties verschillende groepen te onderscheiden zijn'. Maar we krijgen niet veel meer te horen dan het feit dat er in Brabant kastelen 'tegen Vlaanderen' gebouwd zijn (blokhuis bij Mechelen, kastelen te Wouw, Breda en Hoogstraten) en elders tegen Gelre en Utrecht (Woerden (?!), Schoonhoven, Buren, Grave, Valkenburg en Montfort) en dat er nog wat ongenoemde zaken na de machtswisseling in Utrecht hebben plaats gevonden.

De bemoeienissen van de beide Keldermansen worden braaf vermeld. Van het blokhuis wordt maar gemakshalve aangenomen dat Anthonis I daaraan gewerkt heeft, bij het kasteel van Wouw wordt klakkeloos van de betrouwbaarheid van de prenten van Hogenberg uitgegaan. Het kasteel van Breda wordt weer meer Keldermans dan op p. 21 voor mogelijk werd gehouden, terwijl op p. 133 Meischke zegt dat Rombout II bouwmeester in vaste dienst van Hendrik III van Nassau geweest kan zijn. Tenslotte worden zowel Wouw als Breda weer doodleuk in de Noordelijke Nederlanden gesitueerd.

Over het kasteel van Hoogstraten luiden twee vlak op elkaar volgende zinnen, die ik hier zonder verder commentaar laat volgen: 'De eerste omringende gordel bezat een zwaar poortgebouw en enkele torens welke waren verbonden door vleugels. Het is de bebouwing op deze eerste omwalling, die in 1525 door Rombout II werd ontworpen' en 'Het is echter waarschijnlijk dat de omwalling van Hoogstraten ouder is dan 1525 en dat de bouwactiviteit van Rombout II alleen betrekking heeft gehad op het stichten van een nieuw kasteelcomplex op het voorterrein!'. De toeschrijving van werk door Rombout II aan het kasteel van Buren berust op dermate zwakke gronden, dat ik er verder niet op inga, hoewel ook Meischke (p. 135) eenzelfde redenering volgt.

Daar het kasteel van Schoonhoven opgenomen moest worden in de stadsversterking kon het uiteraard geen 'kasteelfortificatie', d.w.z. geen ruim buiten het kerngebouw liggende omwalling hebben. Van het kasteel is overigens écht – en

niet 'naar alle waarschijnlijkheid' – noot méér gebouwd dan één toren.

Over het experimentele karakter van de fortificaties die Rombout II ontwierp voor de kastelen Ter Eem en Duurstede, wordt met geen woord gerept: hier zou nu werkelijk over 'invloed van . . . Keldermans' gesproken kunnen worden, omdat hier nieuwe – zij het soms zonderlinge – dingen aan de orde zijn.¹³

Over Vredenburg zal ik voor mijn doen kort zijn. Mij ontgaat hoe men 'een groot platform voor de artillerie' kon creëren en tegelijkertijd de torens van kappen kon voorzien en de weergang overdekken. De platforms op toren en muren ontstonden zeker – en niet 'waarschijnlijk!' – omstreeks 1543. Volkoren onbegrepen blijkt de reden waarom de noordmuur van het kasteel scheef staat: niet omdat de burgerhuizen daar 'bruikbaar' zouden zijn, maar omdat men ze in 1529 niet durfde af te breken; in 1532 gebeurde dat – na aankoop van die huizen – wel. Wat ongelukkig is de term 'het opwerpen van de wal' als het gaat over het werk van tientallen metselaars die een vier meter dikke bakstenen muur maakten. Voor nadere informatie over de bouwgeschiedenis van Vredenburg mag ik verwijzen naar mijn artikel uit 1982.¹⁴

'Het kasteel van Montfort was vermoedelijk voorzien van een stenen omwalling die omstreeks 1530 tot stand zal zijn gekomen', 'Rombout II blijkt in 1529 zowel Montfort als Valkenburg bezocht te hebben', 'Aangezien de omwalling omstreeks 1530 zal zijn ontstaan, kan het bezoek van Rombout II in 1529 hiermee in verband gebracht worden'. Afgezien van het feit dat de door de auteur geciteerde Renaud de stenen omwalling in 1550 plaatst en de eveneens aangehaalde Simonis in feite alleen de vermelding uit 1529 van Keldermans' aanwezigheid ter plaatse geeft, is hier sprake van het soort cirkelredenering waarvan juist het onderzoek naar het Keldermans-oeuvre te lijden heeft gehad en waartegen juist in deze bundel herhaaldelijk gewaarschuwd wordt.

Het zal duidelijk zijn dat ik dit artikel niet als een van de hoogtepunten uit de bundel beschouw.

In co-productie hebben R. Meischke en F. van Tyghem het artikel 'Huizen en hoven, gebouwd onder leiding van Anthonis I en Rombout II' (p. 131-54) geschreven. In hun inleiding wijzen zij erop dat in de tijd tussen 1480 en 1530 veel voor particulieren gebouwd werd, maar dat dat zelden volgens een vooropgezet plan gebeurde. De opdrachtgevers speelden bij de planvorming een belangrijke rol: 'Wat zij zochten waren geen architecten met ideeën, doch degelijke vaklui die op zo voordelig mogelijke wijze uitvoerden wat hen voor ogen stond'. Voeg hierbij het geringe aantal schriftelijke bronnen dat ons uit particuliere archieven ter beschikking staat en het

feit dat de bouwmeester van zijn opdrachtgever vaak een 'voorbeeld' van een bestaand bouwwerk ter navolging opkreeg en het zal duidelijk zijn dat toeschrijvingen van bouwdelen aan Keldermansen moeilijk is. De auteurs beperken zich dan ook terecht tot die huizen en hoven waarover vooral archivalisch wat meer bekend is. Dat is vaak het geval bij bouwwerken die uitgevoerd werden in opdracht van leden van de hoge adel bij wie de bouwmeesters soms tegen betaling van een jaargeld in dienst waren. Zo heeft er een interessante connectie bestaan tussen Anthonis van Lalaing, graaf van Hoogstraten, en zijn 'opvolgers' in het graafschap en de Keldermansen vanaf Rombout II.¹⁵ De connectie tussen Keldermansen en de heren van Bergen op Zoom is reeds lang bekend. Vreemd is daarom de bewering dat een en ander weer meer voor de Noordelijke Nederlanden zou opgaan, omdat de Keldermansen daar geen concurrentie hadden. Hoogstraten noch Bergen kunnen toch als Noordnederlanders beschouwd worden. Zeker eerstgenoemde is toch door de hele Nederlanden actief geweest en hij sleepte 'zijn' bouwmeesters kennelijk overal mee naar toe.

In dit overigens voortreffelijke artikel worden uitvoerig behandeld: het Markiezenhof in Bergen op Zoom, het Hof van Margaretha van Oostenrijk in Mechelen en het hertogelijk paleis op de Koudenberg te Brussel.

Het is moeilijk tot een afgerond eindoordeel over de bundel te komen. De artikelen verschillen, zoals uit het bovenstaande mag blijken, nogal van kwaliteit. Het meest onder de indruk ben ik van de synthese in het slotartikel van Meischke: een dergelijk verhaal zou niet zo 'verstoep' moeten worden! De andere artikelen bieden in min of meer gestructureerde vorm natuurlijk een schat aan informatie, waardoor bij de bestudering van het geslacht Keldermansen vaak naar deze bundel gegrepen zal worden. Maar, afgezien van allerlei detailkritiek, is het de wijze van presentatie – het blijven hangen tussen 'beredeneerde catalogus' en een strak geredigeerde, volwaardige bundel studies, met alle daaruit voortvloeiende onduidelijkheden – die het boek het stempel van 'gemiste kans' geven.

T. J. Hoekstra

januari 1988

Noten

NB. Omdat dit verhaal enigszins is blijven hangen tussen een recensie en een artikel, is de annotatie beperkt gebleven tot die plaatsen waarbij het niet gemakkelijk is de aangehaalde passages of werken uit de noten of uit de tekst van het besproken werk te halen. Het is de vraag of ik er consequent in ben geweest.

1. Neefs, 1876 II, 64.
2. De Roo 1952, 83; zie ook p. 18 in deze bundel.
3. Squilbeck 1952, 111.
4. De Roo 1952, 90.
5. De Roo 1952, 86.
6. Squilbeck 1953, 134-6.
7. Hoekstra 1981, 173, afb. 3.
8. Hoekstra 1981, 184.
9. Hoekstra 1981, 171.
10. Janssen 1981.
11. Hoekstra 1982 (door de auteurs niet geraadpleegd).
12. Voor al deze gegevens: Hoekstra 1981, passim.
13. Janssen 1981.
14. Hoekstra 1982.
15. B.v. Hoekstra 1981, 178, 183-4.

Literatuur

Hoekstra 1981: T. J. Hoekstra, 'Marcelis Keldermans, Mr. van den wercken van de starckte Vredenborch t'Utrecht en bouwmeester der vesteijcheden van de sterckten in Gelderland (ca. 1500?-1557)', in: T. J. Hoekstra, H. L. Janssen en I. W. L. Moerman red., *Liber Castellorum, 40 variaties op het thema kasteel*, Zutphen 1981, 170-186.

Hoekstra 1982: T. J. Hoekstra, 'Vredenburg Castle at Utrecht (1529-1577)', in: *Château Gaillard, Etudes de Castellologie Médiévale. Actes du IXe Colloque tenu à Bâle (Suisse) 1978*, Caen 1982, 145-174.

Janssen 1981: H. L. Janssen, De fortificaties van het kasteel Ter Eem (1528-1553) en het ontwerp van Rombout Keldermans', in: T. J. Hoekstra, H. L. Janssen en I. W. L. Moerman red., *Liber Castellorum, 40 variaties op het thema kasteel*, Zutphen 1981, 302-318.

Neeffs 1876 II: Em. Neeffs, *Histoire de la Peinture et de la Sculpture à Malines*, t. II, Gand 1876.

De Roo 1952: R. de Roo, 'De Keldermansen naar de documentatie uit het Mechelse stadsarchief', *Handelingen van de Koninklijke Kring voor Oudheidkunde, Letteren en Kunst van Mechelen* 1952, 68-89.

Squilbeck 1952/1953: 'Jean Squilbeck, Notices sur les artistes de la famille Van Mansdale, dite Keldermans', *Handelingen van de Koninklijke Kring voor Oudheidkunde, Letteren en Kunst van Mechelen* 1952, 90-137 (1e partie), 1953, 99-140 (2e partie).

R. Meischke, W. A. Ham, J. L. C. Weyts, C. J. A. C. Peeters, R. de Kind, P. le Blanc en H. Tummers.

Bergen op Zoom gebouwd en beschouwd

Studies over stad en stadsbeeld uitgegeven ter gelegenheid van het zeventhonderdjarig bestaan van de heerlijkheid van Stad en Land van Bergen op Zoom

Uitgave van de Geschiedkundige Kring van Stad en Land van Bergen op Zoom in samenwerking met Uitgeverij Canaletto. Alphen aan den Rijn 1987, 220 p.; afb.; 27,5 cm.; f 48,50

De viering van een eeuwfeest is een goede aanleiding tot het verrichten en (doen) uitgeven van historische studies. In het 700-jarige Bergen op Zoom is de geschiedkundige Kring erin geslaagd een keur van medewerkers enthousiast te krijgen voor een achttal studies over het stadsbeeld en de bebouwing van deze Noordbrabantse stad. Dat hier reeds vanaf 1975 een redactie werkzaam is voor de reeks Studies uit Bergen op Zoom, zal aan het hoge niveau van het voor ons liggende resultaat zeker hebben bijgedragen. De bundel studies is van meer dan plaatselijk belang aangezien het twee grote rijksmonumenten behandelt, die onlangs ingrijpend zijn gerestaureerd; het Markiezenhof en de Sint Gertrudiskerk. Beide gebouwen, ontworpen door Anthonis en Rombout Keldermans, respectievelijk Evert Spoorwater zijn belangrijke schakels in de verspreiding van de Brabantse gotiek in de Noordelijke Nederlanden. Samen met de eveneens in 1987 verschenen bundel over de bouwmeesterfamilie Keldermans¹ vormt het hier besproken boek een waardevol naslagwerk over de boeiende overgangperiode van het bouwen op de scheiding tussen Noord- en Zuid-Nederland. Het boek is luxe uitgevoerd, gebonden en voorzien van een stofkaft. Op het zware kunstdrukpapier komen de vele illustraties, waaronder een 12-tal kleurenfoto's, goed tot hun recht. Met name dienen de twee kaarten en het nog niet eerder afgebeelde schilderij van het interieur van de Sint Gertrudiskerk te worden vermeld. In het boek is een verklarende woordenlijst opgenomen. Op de achter-binnenkaft staat een overzichtskaart van de stad omstreeks 1560 naar gegevens van Jacob van Deventer en archivalia, waarop de situering van straten en gebouwen met hun 16e-eeuwse benaming is weergegeven.

Het Markiezenhof te Bergen op Zoom

In het eerste hoofdstuk (p. 1 tot en met 71) bespreekt R. Meischke het Markiezenhof. In 1985 is, na een bouwcampagne van bijna 25 jaar de restauratie van dit stadspaleis afgerond. De ingrijpende verbouwing heeft veel gegevens over het pand aan het licht gebracht. Van deze bouw-historische sporen heeft de schrijver gebruik ge-

maakt. Hij vermeldt belangwekkende bouwtechnische details, zoals de toepassing van sleutelstukken in de kapconstructies, opvijzelen van balklagen en kappen, de toepassing van strijkspanten; de architectonische detaillering van de gevels en de afwerking van de interieurs. De meeste gegevens over het gebouwencomplex zijn echter afkomstig uit de geschreven archieven. De rekeningen van de Raad en Rekenkamer van de Markiezen van Bergen op Zoom bevatten veel oorspronkelijk bronnenmateriaal over het bouwen in de 15e en 16e eeuw. Zo worden we bijvoorbeeld ingelicht over het gebruik van 'ghesneden tichlen' omstreeks 1400, en over het verloop van de bouw van een traptoren zodat we een goed beeld krijgen van hoe het er op en om de bouwwerf omstreeks het jaar 1500 toeging.

De rekeningen vermelden veel over het gebruik van de diverse gebouwen en de vertrekken, zodat we een goed inzicht krijgen in de wijze waarop het Markiezenhof bewoond werd. De schrijver weet de geschreven bronnen op interessante wijze te koppelen aan de aangetroffen bouwsporen. In korte hoofdstukken worden de verschillende bouwfases beschreven. Zeer fraaie vogelvlucht tekeningen, aangevuld met plattegrondtekeningen en gevelaanzichten, maken het groeiproces van het Hof inzichtelijk.

Door het publiceren van de serie zeer gedetailleerde opmetingstekeningen uit 1862 en foto's van voor de restauratie konden moeilijk leesbare, lange beschrijvingen vermeden worden. Toch raakt de lezer soms de draad kwijt bij de veelvuldige vermelding van windrichtingen en bouwonderdelen. Complexe gebouwen als het Markiezenhof vragen eigenlijk om een afzonderlijke geïllustreerde beschrijving. Hierin zou ook de ingrijpende restauratie en het destructieve vooronderzoek uitvoerig beschreven en verantwoord kunnen worden.

Vorming en voortbestaan van het middeleeuwse stadsbeeld

Het in een kort bestek van een artikel van 29 bladzijden beschrijven van een stadsbeeld, als geheel van elementen en factoren dat de uiteindelijke verschijningsvorm van de stad uitmaakt, is een schier onbegonnen werk. De behandelde vormbepalende elementen zoals ligging en plattegrond van de stad, straten, pleinen, perceleling, waterlopen, verdedigingswerken en de bebouwing, zijn zo divers en hebben in de loop van zeven eeuwen zoveel niet meer te reconstrueren veranderingen ondergaan dat het beschreven beeld niet anders dan fragmentarisch en onvolledig kan zijn. Hiervoor ontbreekt het in Bergen op Zoom ook aan gestructureerd archeologisch en bouwhistorisch onderzoek. De aanwezigheid van een particuliere archeologische stichting en geïnteresseerde restauratie-architecten in de stad en

vooral de grote plaatselijke kennis van de schrijver, de adjunct gemeente-archivaris W. A. van Ham, maken een poging tot beschrijving toch vruchtbaar.

De schrijver schetst het ontstaan van de stad en trekt daaruit een zestal historisch geografische conclusies, die we gezien het bovenstaande als voorlopige conclusies moeten beschouwen. Volgens worden de vier ontwikkelingsfasen behandeld, te beginnen met de opkomst van de stad tussen 1200 en 1350. Door gebrek aan voldoende gegevens is dit gedeelte nogal hypothetisch van inhoud. Meer archiefbronnen, waaronder de haardstedentellingen staan ter beschikking voor de periode van groei en stagnatie tussen 1350 en 1470. Aan het eind van deze periode bedroeg het aantal huizen 1152. Dit aantal loopt op tot 2115 in 1526, het hoogtepunt van de stedelijke ontwikkeling. Niet vermeld wordt het aantal haardsteden, zodat geen conclusies getrokken kunnen worden over de grootte en het gebruik van de huizen en de historische demografie van de stad.

De schrijver doet een proeve tot reconstructie van gedeelten van de stad in woord en kaartbeelden. Hij draagt waardevolle stukjes van de legpuzzel aan. Een volledig beeld, laat staan een groeiproces is het zeker (nog) niet. Voor niet plaatselijk bekende lezers is het ontbreken van topografische namen op de kaart achter in het boek een gemis.

Het verval dat na 1530 intreedt houdt een status quo in van het middeleeuwse stadsbeeld. Eerst door de tachtigjarige oorlog is dit drastisch veranderd. De schrijver concentreert zijn beschrijving van de verschijningsvorm van de stad dan ook op ca. 1560. De kaart van Jacob van Deventer dient hierbij als uitgangspunt. Terecht staat deze kaart fraai in kleur afgebeeld in het boek. Tot slot is nog een korte beschouwing gewijd aan het voortbestaan van de middeleeuwse stad. De lezer krijgt een opsomming van latere vooral recente veranderingen van het stadsbeeld. Een beeld van de stad krijgt hij er niet door. Een pleidooi voor behoud aan het eind van het artikel zou krachtiger en inhoudelijker moeten zijn.

Wederwaardigheden van kleine en middelgrote monumenten in het bijzonder van het Stadhuis en Hotel De Draak aan de Grote Markt

In zijn bijdrage heeft de restauratie-architect J. L. C. Weyts de bouwgeschiedenis van een zevental kleinere Bergse monumenten beschreven. Van oorsprong waren dit woonhuizen, die later zijn samengevoegd tot hotel, respectievelijk stadhuis. De bestudering van de ontwikkeling van gewone huizen is een belangrijk aspect van het historisch onderzoek van het fenomeen stad. De woonhuizen, het overgrote gedeelte van de gebouwen van een stad, bevatten veel bouwspo-

ren uit het verleden. Sporen van oude bouwconstructies, interieurafwerkingen, indelingen van de huizen en de opeenvolgende verbouwingen vertellen veel over het wonen en werken van de bewoners in de loop der tijd. De economische welstand van de stadsbewoners wordt er in weerspiegeld. De bouwperiode van Bergen op Zoom omstreeks 1500, zo blijkt, is duidelijk in de gebouwen afleesbaar. Deze belangrijke historische bronnen worden door sloop en ingrijpende verbouwingen ernstig aangetast.

De schrijver heeft door zijn bouwhistorisch onderzoek tijdens de restauratie van de huizen aan de Bergse markt een belangrijke bijdrage geleverd. Veel bouwsporen zijn echter al eerder verloren gegaan bij de stadsbranden van 1397 en 1444 en de belegeringen van 1588, 1622 en 1747. De schrijver behandelt kort deze destructieve periodes uit de stadsgeschiedenis. Ook wordt voor de in dit opzicht weinig minder positieve 19e en 20e eeuw een schets van de bebouwing in de binnenstad gegeven.

Vervolgens worden de afzonderlijke huizen behandeld. Steeds wordt eerst een historisch overzicht van het pand gegeven. Daarna worden de bouwperiodes behandeld. Tot slot volgen nog enige opmerkingen over de restauratie. Door de bouwhistorische vondsten te koppelen met de archiefgegevens is zo een redelijk compleet beeld ontstaan van de bouwgeschiedenis van de panden. Plattegrond- en dwarsdoorsnede-tekeningen, helaas niet allemaal op gelijke schaal afgedrukt, vullen de beschrijvingen aan. De gedetailleerde opmetingstekeningen uit 1890 geven zeer goede informatie over de bouwconstructie en de indeling van het stadhuis. De tekst is doorspekt met interessante bouwhistorische wetenswaardigheden.

De reeds eerder gepubliceerde stedenbouwkundige ontwikkeling rondom het stadhuis², hier kort gememoreerd, geeft het belang aan van het huizenonderzoek voor de studie van het fenomeen stad. De aan het eind van het artikel beloofde integrale studie van de Lievevrouwestraat zien we met veel belangstelling tegemoet.

Het tweede gedeelte van het boek bevat bijdragen tot de geschiedenis van de Sint Gertrudiskerk

In 1987 is de restauratie van deze door Evert Spoorwater ontworpen kerk voltooid. De verwoestingen die aan het gebouw in 1747 en 1972 door brand zijn aangebracht maken een studie over dit gebouw tot een ondankbare taak. Zeer veel gegevens zijn verloren gegaan. Toch is dit werk van Spoorwater en het niet voltooide plan van Anthonis I Keldermans boeiend omdat het de schakel vormt in de laat-gotische bouwwerken in de Noordelijke en Zuidelijke Nederlanden. Vijf auteurs hebben 71 bladzijden gevuld met uiteen-

lopende aspecten van het gebouw. De recente restauratie en het 18e-eeuwse verbouwingsplan van Van Stolk worden helaas niet behandeld. Ook voor de Sint Gertrudiskerk kan gesteld worden dat het gebouw een samenvattende monografie of Geïllustreerde Beschrijving waard is.

R. de Kind bespreekt de plaats van de Sint Gertrudiskerk in het werk van Evert Spoorwater. Of schoon de familie Spoorwater minder belangrijk is in de ontwikkeling van de late gotiek, dringt toch de vergelijking op met de recente studie over de familie Keldermans. Ook Evert Spoorwater was een rondtrekkende bouwmeester, wiens invloed op de kerkbouw te Antwerpen, Dordrecht, Haarlem, Vrasene, Hulst en mogelijk te Briele, Tholen, Veere en Alkmaar door de schrijver wordt besproken. Ook Spoorwaters profane bouwwerken te Kortrijk, Middelburg en Veere komen, zij het beperkt, aan bod.

Interessant zijn de stilistische vergelijkingen. Helaas ontbreken goede tekeningen en afbeeldingen om deze vergelijkingen goed te kunnen volgen en na te trekken. Een toegevoegd chronologisch overzicht en een verspreidingskaart van het werk van Spoorwater geven zijn grote invloed en mobiliteit duidelijk weer.

C. Peeters geeft een zeer leesbare bespiegeling onder de titel 'Het nieuwe werk als het bijna mogelijke'. Het nooit voltooide werk nodigt uit tot filosoferen. Toch blijft de schrijver, gesterkt door recent onderzoek, nuchter. De bouw van een kolosale grote kerk ter vervanging van de pas voltooide, ook niet geringe kerk van Evert Spoorwater, wekt vele vragen op. Ook al was Bergen op Zoom op het hoogtepunt van haar welvaart, waar haalde men de moed en de middelen vandaan? De schrijver rekent af met de nog steeds gebezigde beperkte kunsthistorische benadering van de gotiek als uiting van een zich steeds vernieuwende vormwil. Peeters beschouwt de kerkbouw in de late 15e en begin 16e eeuw in het geheel van de maatschappelijke, religieuze, economische en technische context. Achtereenvolgens komen aan de orde: de liturgie en devoties, de financiering, het bouwbedrijf en de aanpassingen, evolutie van bouwstijl en bouwproductiemethode.

Vergelijkingen met de bouw van de Sint Jan in 's-Hertogenbosch, de Dom te Utrecht en andere grote laat-gotische kerken worden getrokken. De efficiënte technische aanpak van het bouwbedrijf en een adequaat financieringssysteem waren bepalend voor de bouwproductie in de tijd direct voorafgaand aan de renaissance.

P. le Blanc heeft de ondankbare taak op zich genomen de fragmentarische restanten van de interieurbeschildering te beschrijven. Wat er na de branden van 1747 en 1972 overbleef aan schilderingen is bij de recente restauratie diepgaand onderzocht en uitvoerig gedocumenteerd. De schilderingen, die dateren uit het eind van de 15e eeuw en begin van de 16e eeuw, worden sti-

listisch en iconografisch vergeleken met voorbeelden elders.

De vage schilderingen worden kort beschreven en in het boek afgebeeld. Helaas zijn de meeste afbeeldingen niet in kleur. Interessant zijn de kaderschilderingen op de pijlers ter aanduiding van de nu verdwenen rouwborden. In het artikel wordt slechts summier op de restauratie ingegaan.

W. A. van Ham schetst het herstel en de herinrichting van de Sint Gertrudiskerk na de beeldenstorm in 1580. Met behulp van de stadsrekeningen en de rekeningen van de kerkfabriek worden de diverse bouwkundige herstellingen besproken. Het ambitieuze, in 1489 aangevraagd en in 1580 niet voltooide 'Nieuwe Werk', werd definitief opgegeven. De inrichting van het kerkgebouw voor de hervormde eredienst wordt goed geïllustreerd door vier 17e-eeuwse schilderingen en een midden 18e-eeuwse plattegrondtekening, aangevuld met gegevens uit het archief van de kerkfabriek.

H. Tummers bespreekt de vijf nog overgebleven grafmonumenten in de Sint Gertrudiskerk. De vele rampen die de kerk troffen, hebben het overgrote gedeelte van de monumenten verloren doen gaan. Wat er na de brand in 1972 is gerestoreerd wordt besproken en vergeleken met afbeeldingen van de monumenten van vóór die tijd. Dit levert een goede beschrijving op van deze voor Nederland bijzondere 16e- en 17e-eeuwse grafmonumenten. Nader archief- en genealogisch onderzoek en een kunsthistorische vergelijking is echter nodig om tot een volledige studie te komen. De schrijver plaatst kanttekeningen bij hetgeen hierover reeds eerder gepubliceerd is. Met deze beschrijvingen, de vergelijking met andere 16e-eeuwse decoraties en het in de Nederlandse traditie plaatsen van het monument van Charles Morgan geeft de schrijver een aanzet en aansporing tot de verdere studie van de Bergse grafmonumenten.

In een naschrift spreken de schrijvers een uitdrukkelijke wens uit om spoedig tot een beschrijving van de onlangs gereedgekomen restauratie te komen. Het belang van dit werk van Evert Spoorwater, de oorspronkelijke rijke inventaris en de vele lotgevallen vragen inderdaad om een samenvattende monografie. De schrijvers hebben hiervoor een heel bruikbare aanzet gegeven.

A. van Drunen

februari 1988

Noten

1. H. Janse, R. Meischke, J. H. van Mosselveld (eindred.), F. van Tijchem (red.), *Keldermans. Een architectonisch netwerk in de Nederlanden*, 's-Gravenhage/Bergen op Zoom 1987.
2. J. L. C. Weyts, *Het ontstaan van de St. Annastraat*, Studies uit Bergen op Zoom 1, 1975, 81-91.

Tentoonstellingen

Ex Typographia Petri BLAEE Prostant apud Ayan SOMEREN 1697

De Hortus en de V.O.C

De Amsterdamse Hortus Botanicus, die dit jaar 350 jaar bestaat, is met een tentoonstelling te gast in het Historisch Museum.

In 1638 werd in Amsterdam de Hortus Medicus opgericht. De tuin, die in 1682 naar de huidige plek in de stad verhuisde, was oorspronkelijk opgezet om apothekers en artsen van planten te voorzien voor medische doeleinden. Al snel werd de Hortus echter ook voor het onderzoek van uitheemse plantesoorten van belang. De voornaamste reden voor deze verandering was de aanvoer van planten uit alle delen van de wereld door handelsschepen. Vooral de convooien van de Verenigde Oostindische Compagnie brachten, tot dan toe in Europa, onbekende planten uit Afrikaanse en Aziatische landen naar de belangrijkste stad in de Republiek.

De eerste commissarissen die voor de nieuwe tuin van 1682 werden aangesteld waren Joan Huydecoper van Maarsseveen en Jan Commelin. Commelin nam, samen met zijn neef Caspar, het initiatief tot het uitbrengen van de zogenaamde Moninckx-atlas, een verzameling aquarellen van de meer dan 400 bloeiende planten die de tuin tegen het eind van de 17e eeuw herbergde. Een paar van deze aquarellen zijn op de tentoonstelling te zien.

Een hoogtepunt in de geschiedenis van de Hortus als internationaal vermaard onderzoekscentrum vormde de komst van de Zweedse botanicus Carolus Linnaeus in 1735. Hij ontwikkelde een nieuwe, en thans nog in gebruik zijnde, naamgeving voor plantesoorten. Enkele van zijn soortbeschrijvingen zijn gebaseerd op planten uit de Amsterdamse Hortus. Ook aan hem en de toenmalige Professor van de Hortus Johannes Burman besteedt de tentoonstelling aandacht. *Amsterdams Historisch Museum, Kalverstraat 92, Amsterdam; 12 juli t/m 9 oktober; dagelijks 11.00-17.00 uur.*

De Verzameling Van Eeghen
Amsterdamse tekeningen 1600-1950

Het Amsterdamse gemeentearchief toont omstreeks 120 van de mooiste tekeningen en aquarellen uit de verzameling van bijna 600 tekeningen met Amsterdamse onderwerpen die inder tijd is bijeengebracht door mr. Chr. P. van Eeghen. Deze bekende verzamelaar heeft steeds bij voorkeur tekeningen gekocht die hij zowel historisch als esthetisch de moeite waard vond. De verzameling geeft daardoor niet alleen een als het ware filmisch beeld van een stad in voortdurende verandering maar ook van de grote rijkdom aan stijlen en opvattingen binnen het stadsgezicht als artistiek genre. De collectie bevat werk van alle bekende Nederlandse meesters op dit gebied, met een duidelijke nadruk op de 17e en 18e eeuw.

Amsterdam is eeuwenlang na Rome de meest geportretteerde stad van Europa geweest. Het stadsgezicht heeft zich hier al in de 17e eeuw ontwikkeld tot een typisch Nederlandse specialiteit in de beeldende kunst. Uit die tijd dateren ook de eerste 'historisch-topografische' verzamelingen, die een samenhangend beeld willen geven van een stad, streek of land en de gedaantewisselingen ervan door de eeuwen heen.

De collectie Van Eeghen is de laatste grote particuliere historisch-topografische kunstverzameling die nog integraal bewaard is gebleven. De tegenwoordige eigenares Mej. dr. I. H. van Eeghen, heeft de collectie nu ondergebracht bij het Gemeentearchief Amsterdam.

De verzameling bevat, zoals dat hoort bij een dergelijke collectie, ook veel andersoortige tekeningen zoals ontwerpen voor behangsel in bekende Amsterdamse huizen, schouwburgdecor, portretten en scènes uit het dagelijks leven, bijvoorbeeld een reeks geestige dagboekbladen uit de Franse Tijd door Christiaan Andriessen.

De tentoonstelling wordt zodanig ontworpen dat de bezoeker niet alleen ruim honderd bijzondere kunstwerken voor het eerst openbaar getoond ziet, maar ook een idee krijgt van de verschillende functies die tekeningen konden hebben, van puur persoonlijke herinnering aan een wandeling over de schans tot een uitgewerkt voorbeeld voor een prent in de Atlas van Pierre Fouquet. Al met al legt de tentoonstelling de nadruk op het speciale karakter van deze historisch-topografische verzameling: de visie van een doopsgezind Amsterdams patriciër op de geschiedenis van zijn stad.

Ter gelegenheid van de tentoonstelling is een catalogus uitgegeven waarin de hele collectie Van Eeghen is beschreven en volledig geïllustreerd.

Gemeentearchief, Amsteldijk 67, Amsterdam;

30 september t/m 26 november; maandag t/m zaterdag 10.00-16.00 uur.

B. Bakker, E. Fleurbaay en A. W. Gerlagh, *De Verzameling Van Eeghen: Amsterdamse tekeningen 1600-1950*, Zwolle (Waanders) 1988, ca. 500 p., ca. 700 ill. waarvan ca. 90 in kleur, f 69,50.

Restaureren in Brugge

Onder de titel *Stenen herleven, 111 jaar kunstig restaureren in Brugge* is in het oude St. Janshospitaal in die stad een tentoonstelling ingericht over de plaatselijke monumentenzorg. Tevens verschijnt een gelijknamig boek, samengesteld door diverse auteurs die allen werkzaam zijn bij de Dienst voor Monumentenzorg en Stadsvernieuwing van de stad Brugge. Aanleiding is het feit dat Brugge 111 jaar geleden als eerste stad in België subsidie verschaft voor het restaureren van een woonhuisgevel. Tentoonstelling en boek gaan in op de diverse opvattingen zoals die de afgelopen eeuw over restauratie hebben bestaan. Deze worden verklaard uit sociaal-economische omstandigheden en in een stad als Brugge ook uit de belangrijke rol die het toerisme er speelt. De be-

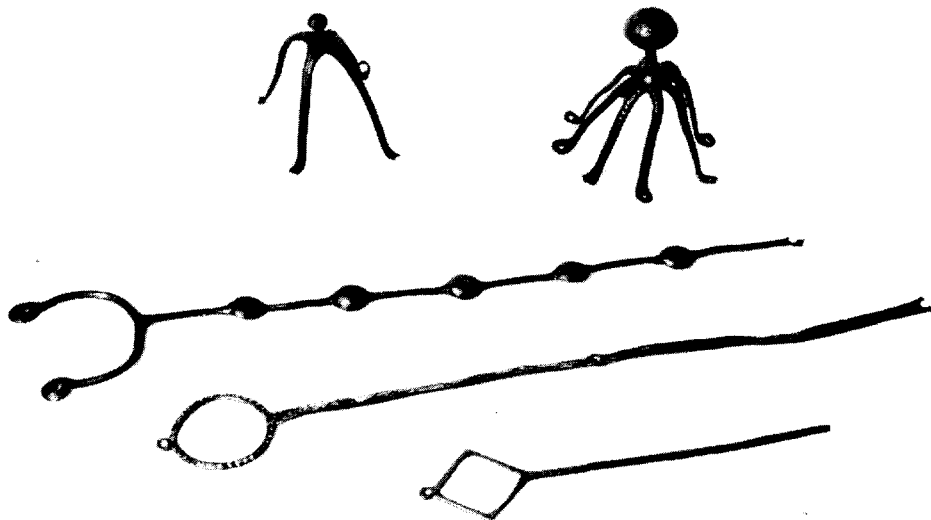
schrijving van een groot aantal gevelrestauraties en biografieën van architecten illustreren de ontwikkeling in dit proces.

St. Janshospitaal (Memlingmuseum), Brugge; 1 oktober t/m 20 november; dagelijks 10.00-18.00 uur.

L. Constandt (red.), *Stenen herleven, 111 jaar kunstig restaureren in Brugge*, Brugge (M. van de Wiele) 1988, 208 p., 300 ill. waarvan 30 in kleur, Bfr. 1495.

D'Oude Huys; Een uitzonderlijke houten burcht uit het 12-eeuwse Helmond

Bij opgravingen even ten zuidwesten van het huidige kasteel te Helmond onder de gesloopte fundamente van de 19e-eeuwse Carp-fabriek werden naast enkele sierstrippen van schildbeslag de sporen van een houten burcht gevonden. Een patroon van paalkoppen gaf aan dat het hier om een vijfhoekige hal ging omringd door een palissade gelegen op een eiland. Daarnaast lag een donjon uit latere tijd, van waaruit een brug met poortgebouw de rivier overspande. De houten burcht dateert uit de 12e eeuw, de donjon uit ca. 1300. Rond 1400 werd het complex gesloopt en dienden de bakstenen

Actualiteiten

Lezing middeleeuws Utrecht en Keulen

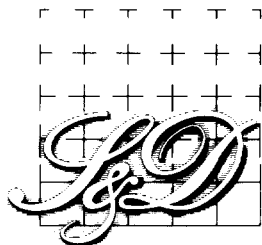
Als afsluiting van de manifestatie 'Utrecht Middeleeuwse Kerkenstad 1988' zal Prof. Dr. Ing. A. Wolff, Dombaumesister te Keulen, een lezing houden met als thema: de vroege bouwgeschiedenis van de Utrechtse Dom in vergelijking met die van Keulen. De lezing zal worden gehouden op 26 oktober 1988 in de Senaatszaal van het Academiegebouw, Domplein, Utrecht; aanvang 19.30 uur.

als bouw materiaal voor een nieuw kasteel dat er nu nog staat en waarin de tentoonstelling is te zien.

Kasteel Helmond, Kasteelplein 1, 5701 PP Helmond; 28 augustus tot 16 oktober 1988; di-vr 10-17 uur, za en zo 14-17 uur.

Restauratie
Renovatie
Onderhoud

Het behoud van het goede...

van der Sluijs & van Dijk bv

Verenigde Aannemers- en Steenhouwersbedrijven

Hardinxveld-Giessendam

Telefoon (01846) 12579

RESTAUREREN IS EEN SPECIALISME

Nico de Bont & Zn. bv Nieuwkuijk, J. de Bonth-van Hulst bv Nieuwkuijk, Bouw '75 bv Workum, Coppes bv Maastricht, Du Prie bv Leiden, Hillen & Roosen Bouw bv Amsterdam, Gebr. den Hoed & Zn. Bergambacht, Holleman & Zn. bv Santpoort, Hulshof bv Steenderen, Huurman bv Delft, H.J. Jurriëns bv Utrecht, J. Kneppers bv Amsterdam, Vic Laudy bv Sittard, Coöp. Bouwbedrijf Moes Zwolle, Schakel & Schrale bv Amsterdam-Zwolle, van der Sluijs en van Dijk bv Hardinxveld-Giessendam, W.M.T. Thijssen & Co. bv Amsterdam, S.D. v.d. Vegt Weidum, Woerden bv Woerden, Woudenberg-Ameide bv Ameide.

STICHTING
VAKGROEP RESTAURATIE

Postbus 8110
3503 RC Utrecht
Telefoon 030 - 434474

Nieuws van de Bond

Notulen Algemene Ledenvergadering gehouden op 4 juni 1988 te Kampen in het Stadhuis

1. Opening

Voorzitter mr. C. H. Goekoop opent de vergadering en heet iedereen van harte welkom. Als eersten worden de leden die ons het afgelopen jaar ontvallen zijn herdacht. Dit zijn: B. E. Ruys, P. Drijvers, R. J. G. M. van Hasselt, H. J. Meyerink, A. Emmen, A. Portheine-Polman Kruseman, D. H. G. Bolten, J. Kneppers, C. M. Kaars Sypstein. Speciale aandacht wordt besteed aan het overlijden van prof. dr. E. H. ter Kuile, oud-voorzitter van de KNOB.

2. Notulen vergadering 28 februari te Deventer

De heer Jansen uit Heeze attendeert op een onnauwkeurigheid: de penningmeester had gedechargeerd moeten worden. De heer Goekoop geeft de heer Jansen gelijk, tot nu toe ging alles vrij informeel bij de KNOB, maar bij alle professionalisering die nu doorgevoerd worden, zullen we nu ook aandacht aan deze zaken moeten besteden.

De heer Kuiper uit Leiden is van oordeel dat de KNOB zich ook moet bezinnen op de roerende goederen. Hij heeft dit al in 1980 ter sprake gebracht, maar het is toen nooit genoteerd.

3. Ingekomen stukken en mededelingen

In antwoord op een ingekomen brief van de heer Moelaert antwoordt de voorzitter dat er nu nog geen voorstellen voor nieuwe bestuursleden gedaan worden, omdat er momenteel nog geen kandidaten beschikbaar zijn.

De heer Kuiper levert ter plekke een uitgebreid bezwaarschrift in. Hij zal hier schriftelijk antwoord op krijgen, omdat de tijd te kort is om hier *à la minute* op te antwoorden.

Er is een brief binnengekomen van de redactie waarin deze meedeelt per 31 december 1988 te zullen aftreden. Mevr. Hubert van Blijenburg vraagt waarom de redactie wil aftreden, is dit wegens onenigheid met het bestuur? De heer Dumas antwoordt: het bestuur had plannen om tot een oprichting van een nieuw tijdschrift naast het Bulletin te komen. De redactie was hier tegen. Nu heeft men besloten het oude Bulletin om te vormen tot een nieuw. De redactie heeft toen aan het bestuur te kennen gegeven dat zij, indien dit nodig geacht werd door het bestuur, hun zetel ter beschikking zouden willen stellen. Mevr. Hubert van Blijenburg waarschuwt voor het gevaar dat als wij betaald worden door WVC, wij onze zelfstandigheid kwijtraken.

De heer v. Voorden geeft in het kort weer de gang van zaken tussen het aannemen van de 'Notitie Toekomst KNOB' in Maastricht en nu. Een initiatiefgroep uit het bestuur is bezig met

de veranderingen van het Bulletin. Mevr. Hubert van Blijenburg is niet tegen vernieuwingen maar wel tegen het aan de leiband lopen van staatsinstellingen en verzoekt ook om vooral niet in zee te gaan met de Staatsuitgeverij.

De heer v.d. Mark is geschokt door het feit dat de redactie aftreedt. Hoe komt dat? Het bestuur moet toch meer inzicht geven in de toestanden tussen bestuur en redactie. Is dit een vertrouwenscrisis? Hij verlangt meer openheid naar de leden, die te weinig van de achtergronden weten omdat het bestuur te veel binnenskamers bedisselt. Hij uit zijn respect voor de voortvarendheid van de directeur. De heer Visse sluit zich aan bij de opmerkingen van de heer v.d. Mark en is van oordeel dat de ingekomen brief van de heer Kuiper toch behandeld moet worden.

De heer Goekoop reageert als volgt: Wij zijn bezig met een nieuwe richting aan de KNOB te geven en het Bulletin is daar een onderdeel van. Het oude Bulletin voldeed niet meer aan het verwachtingspatroon. Daarom heeft de initiatiefgroep gezocht naar nieuwe wegen. Er zijn offertes gevraagd aan verschillende uitgeverijen, waarvan De Walburg Pers het beste bleek. De onderhandelingen met deze uitgever zijn nog niet afgerond, maar het bestuur heeft wel besloten met De Walburg Pers te willen doorgaan. Wij bevinden ons in een overgangsfase en dan kunnen er soms spanningen optreden, maar het bestuur voelt dit bepaald niet als een crisis. De redactie was niet geheel zonder informatie, aangezien de heer Dumas als voorzitter van de redactie zitting heeft in het bestuur. De heer v. Voorden vult aan: de vakgebieden zoals die in de notitie toekomst KNOB vermeld staan zijn nu bepaald, maar de invulling met personen is nog niet geheel rond. De heer Dumas: WVC heeft indertijd het verzoek aan de KNOB gedaan om een nieuw tijdschrift op te starten. De redactie heeft toen aan de bel getrokken om dit te voorkomen. Een crisis vindt hij te sterk uitgedrukt. Er was beloofd dat de namen van de nieuwe redactieleden vandaag ter tafel zouden liggen. Eén persoon uit de oude redactie staat op de nominatie om in de nieuwe redactie benoemd te worden. De heer Gundelach dringt aan op verschoning van de oude redactie. De heer v.d. Mark uit zijn teleurstelling dat er zo weinig bestuursleden aanwezig zijn.

Besloten wordt in het najaar een ledenvergadering bijeen te roepen waarin alleen vergaderd zal worden. Tijdens deze vergadering zullen aan de orde komen: nieuwe redactieleden, nieuwe bestuursleden en het contract met de uitgeverij. Het actieplan, dat volgens de heer Kuiper meer toegespitst en minder wollig moet worden, zal ook op de najaarsvergadering besproken worden. De heer v. Drunen (redactielid) wenst toch gedechargeerd te worden. Als in november

de nieuwe redactieleden benoemd worden dan is dat te kort dag voor deze mensen om zich voor 1 januari geheel in te werken. Hij legt er de nadruk op dat er vooral werkpaarden nodig zijn in de redactie. De heer Nusselder (redactielid): voor hem is alles nog vrij vaag, er is wel een beeld maar de lijn is nog niet duidelijk. De redactie neemt geen verantwoordelijkheid voor wat gaat komen. De heer Renaud (redactielid): voor hem is het nooit duidelijk geweest waar de fout gelegen heeft bij de huidige redactie. Hij wil graag weten waar de redactie gefaald heeft. Het bestuur heeft geconstateerd dat het ledental sterk teruggelopen is in de afgelopen jaren, daarom was er vernieuwing noodzakelijk. De redactie heeft niet gefaald, alleen de kaders zijn veranderd.

Er wordt voorgesteld de geplande vergadering te vervroegen naar oktober. Er zal naar gestreefd worden de vergadering zo vroeg mogelijk te laten plaatsvinden. Gevraagd wordt of de redactie bereid is eventueel een paar maanden later af te treden. Dit zal met de redactie besproken worden. De heer Ravelli wijst er op dat de prijs een belangrijke factor is, hij mist het financiële plaatje in de notitie.

4. Jaarverslag secretaris

De bespreking van dit verslag wordt verdaagd naar de volgende vergadering.

5. Rondvraag

Mevr. Hubert v. Blijenburg heeft kritiek op de activiteiten van de KNOB met *Cultura* (tijdschrift van Academische Reizen).

De heer Sypkens Smit vraagt wat het streefgetal is van het aantal te publiceren Bulletins: 3000.

Hierna sluit de voorzitter deze vergadering.

Verslag zomereexcursie Kampen, 4 juni 1988

Voor deze excursie hadden zich 40 deelnemers aangemeld. De aanwezigen werden ontvangen in de fraaie raadszaal, onder het toezien van alle Oranjevorsten aan de muur. De burgemeester van Kampen, de heer H. C. Kleemans, heet iedereen van harte welkom en gaat in zijn welkomstrede wat dieper in op specifieke Kampense eigenaardigheden, zoals bv. de Kamperuilen. KNOB-voorzitter Goekoop dankt de burgemeester hartelijk voor zijn gastvrijheid en begroet de eerste spreker van deze dag de heer J. Grooten, directeur van het Gemeentearchief. Hij gaat nader in op de relatie van Kampen met de Duitse handel. De belangrijkste vraag hierbij

is in hoeverre Kampen behoorde tot de Duitse hanze. In de 13e en 14e eeuw zijn de banden nog onduidelijk, maar in het begin van de 15e eeuw blijkt uit een brief dat Kampen de leiding van Lübeck aanvaardt. Uit onderzoek is gebleken dat Kampen weinig baat heeft gehad van het lidmaatschap van de Duitse hanze. Het is ook maar van korte duur geweest, omdat de handel zich al vrij snel naar het westen van Nederland verplaatste.

De volgende spreker is drs. B. M. J. Speet, auteur van de historische stedenatlas, deel Kampen. Hij gaat nader in op de stadsontwikkeling van Kampen. Zijn verhaal vormt meer een verantwoording van zijn werkwijze bij het ontstaan van de stedenatlas. Zonder de IJssel zou de stad nooit bestaan hebben. In de afgelopen tijd is er weinig belangstelling geweest voor de stedenbouwkundige ontwikkeling, meer voor de politieke situatie. De stadsplattegrond speelde een ondergeschikte rol. De straten lopen min of meer parallel aan elkaar, de kloosters liggen aan de periferie van de stad. Er zijn twee theorieën over de oudste bewoning:

- 1) de oudste kern bevindt zich rond de Nicolaaskerk in het zuiden van de stad;
- 2) de oudste kern bevindt zich langs de IJssel en beweegt zich dan landinwaarts, 1470-1475 grote uitbreiding naar de Burgwal.

Visie 1 blijkt uit de plattegrond zelf, visie 2 wordt gevormd door de archivalia. Bijzonder in Kampen is, dat de stad geen markt bezit, wel open ruimten, maar die zijn pas in de 17e eeuw ontstaan. Dit vloeit voort uit het feit dat Kampen van de vrachtvaart leefde en niet van de handel. De stad had ook geen haven, de boten lagen 's winters in Zeeland.

Hierna volgt de ledenvergadering (voor verslag zie elders).

Na de vergadering werd ons een drankje aangeboden in de schitterende schepenzaal met de Renaissance schouw van Colijn de Nole.

Doordat de ledenvergadering uitgelopen was, moesten de broodjes snel weggewerkt worden om op tijd in de bus te stappen naar het museum voor scheepsarcheologie in Ketelhaven. Hier werden wij ontvangen door de heer Reinders. Eerst werd er een diaklankbeeld vertoond, vervolgens werden wij in groepen door het museum als ook door de werkplaats geleid. Bij terugkeer in Kampen was er een facultatieve rondwandeling door Kampen o.l.v. een VVV-gids.

Jaarverslag van de secretaris over 1987

Excursies/studiedagen

Het jaar 1987 had voor de KNOB een zeer goede start met de winterexcursie in Den Haag, waarvoor zich maar liefst 180 deelnemers hadden aangemeld. Het Mauritshuis en de plaats van bijeenkomst, de Rolzaal, zullen wel de grote trekpleisters zijn geweest. Tevens vormde deze excursie de start van het jaarthema: de VOC en WIC.

Tijdens de ledenvergadering werd afscheid genomen van voorzitter S. Buddingh'. Vice-voorzitter U. F. Hylkema dankte de scheidende voorzitter voor zijn inzet gedurende zeven jaar voor de KNOB (voor het verslag van deze excursie zie *Bulletin 2*, 1987).

De zomerexcursie vond plaats in Amsterdam, waar voortgegaan werd op ons jaarthema (voor verslag van deze excursie zie *Bulletin 4*, 1987). Het jaarthema werd afgesloten op de studiedag VOC/WIC in samenwerking met de stichting CNO, die gehouden werd in het Rijksmuseum te Amsterdam. Deze studiedag telde 140 deelnemers en vond plaats op 11 december. Sprekers op deze dag waren: prof. dr. R. A. Römer, mevr. dr. P. Pruneti Winkel, drs. J. Baart, prof. H. H. van Regteren Altena, A. Joustra en D. Six, mevr. dr. H. C. van Nederveen-Meerkerk, W. A. Nelson, mevr. M. P. Wolff, C. Passchier, R. Gill, dit alles onder leiding van de dagvoorzitter prof. dr. ir. C. L. Temminck Groll. Het verslag van deze studiedag zal in een van de Bulletins eind 1988 gepubliceerd worden.

Bestuur

In het bestuur hebben zich, afgezien van de voorzitter, geen mutaties voorgedaan.

Bureau

De grootste verandering dit jaar heeft plaatsgevonden op het bureau. Sinds 1 oktober is drs. Th. M. Elsing in dienst van de KNOB in de functie van directeur. Dit is een uitvloeisel van de 'Notitie Toekomst KNOB', waarin voor een grotere professionalisering van de KNOB gepleit werd. Zijn belangrijkste taken zullen zijn de aanpassing van het huidige Bulletin, de public relations en ledenwerving.

Werkgroepen

De KNOB is vertegenwoordigd in de werkgroep Behoud/Inventarisatie Begraafplaatsen van de Stichting Terebinth.

Binnen de KNOB wordt een begin gemaakt met het opzetten van een structuur van permanente werkgroepen/secties voor leden met een specifieke belangstelling. Zo werkt al enige tijd de sectie Public Relations, is onlangs de sectie Restauratie opgericht en is een sectie Musea-Beeldende Kunst de oprichting nabij. Secties

kunnen zelf activiteiten ontplooiën en tot publicaties komen.

Propaganda, Publiciteit, PR

De KNOB was aanwezig met een stand op de Nationale Monumentendag van de NCM in mei in de Beurs van Berlage te Amsterdam. Door de uitbreiding van het bureau kan het komend jaar meer aandacht besteed worden aan dit onderdeel, o.a. met het organiseren van symposia over actuele onderwerpen.

Het bedrijfsleven in de vorm van Shell-Nederland is bereid gebleken de automatisering van het bureau voor een deel te bekostigen.

In voorbereiding is een conserveringsproject te Tobago in samenwerking met het Ministerie van Buitenlandse Zaken. Het K. F. Heinfonds en Perfecta Chemie Goes hebben zich al voor de helft van de kosten garant gesteld.

Monografieënreeks

Gepoogd wordt eind 1988 het eerste nummer te publiceren. Overleg met belangstellende publicisten over een vervolg is gaande.

ISBN 906011.571.6

Clavis Kunsthistorische Monografieën dl. 5

MIDDELEEUWSE KERKEN IN UTRECHT

door G. Th. Delemarre en A. van Deijk

128 pagina's

fotoboek

formaat 29,2 x 20,2 cm

genaaid gebrocheerd

prijs f 25,—

ISBN 906011.572.4

Clavis Kunsthistorische Monografieën dl. 6

UTRECHT EEN HEMEL OP AARDE

door drs. Marieke van Vlierden

96 pagina's

rijk geïllustreerd

formaat 29,2 x 20,2 cm

genaaid gebrocheerd

prijs f 25,—

ISBN 906011.573.2

Clavis Kunsthistorische Monografieën dl. 7

**UTRECHT KRUISPUNT VAN DE
MIDDELEEUWSE KERK**

onder redactie van Clavis

136 pagina's

geïllustreerd

formaat 29,2 x 20,2 cm

genaaid gebrocheerd

prijs f 30,—

In het kader van de manifestatie 'Utrecht Middeleeuwse Kerkenstad 1988' verschijnen bij De Walburg Pers drie uitgaven die onder verantwoordelijkheid van Clavis Stichting Publicaties Middeleeuwse Kunst tot stand kwamen.

Middeleeuwse kerken in Utrecht bevat schitterende foto's van de bekende architectuur-fotograaf G. Th. Delemarre en een korte bouwgeschiedenis per kerk van kunsthistorica Ada van Deijk.

Utrecht een hemel op aarde is de catalogus bij de gelijknamige tentoonstelling in het Catharijneconvent.

Utrecht kruispunt van de middeleeuwse kerk bevat voordrachten van het congres dat naar aanleiding van de voltooiing van de restauratie van de middeleeuwse binnenstadkerken in Utrecht in augustus is gehouden.

DE WALBURG PERS

Verkrijgbaar in de boekhandel of rechtstreeks bij uitgeverij De Walburg Pers, postbus 222, 7200 AE Zutphen, telefoon 05750-10522, postgiro 2069668.